

”על תנובת ארץ חמדה”¹

- החקלאות במשנת מרן הראי”ה קוק ובנו רבנו הרב צבי יהודה -
כולל לקט כרוזים ואיגרות, מדפוס ומכתבי יד,² בעניין העדפת
תוצרת הארץ -

- א. הקדמה - ארץ-ישראל ועם-ישראל
- ב. ערכה של החקלאות בארץ-ישראל במשנת מרן הראי”ה זצ”ל
- ג. ערכה של החקלאות בארץ-ישראל במשנת רבנו הרצי”ה זצ”ל
- ד. ערכה של החקלאות בארץ - השלכות מעשיות (איגרות הראי”ה)
- ה. סיכום

1. לשון הראי”ה באיגרת מט’ בטבת תר”פ, מובאת להלן, פרק ד, איגרת 28.
2. אל העושר הרב של איגרות מרן הראי”ה נחשף אני במהלך עבודתי להתקנתן לדפוס במסגרת ‘מכון ע”ש הרצי”ה זצ”ל’. מקורן של איגרות אלו הוא בארכיונים שונים ובעיון בהם מתגלית כתיבתו העצומה של מרן הראי”ה המונה אלפי איגרות שטרם ראו אור. הארכיונים מהם שאבתי את האיגרות הם: ארכיון ‘מכון ע”ש הרצי”ה זצ”ל’ (תודתי נתונה לידידי, הרב בן-ציון כהנא שפירא נ”י, העורך הראשי, העמל ללא לאות בעבודת הקודש של ההכנה לדפוס של הכתבים) - **כל איגרת שלא צוין מקורה היא מארכיון זה**; ארכיון בית הרב (תודה מיוחדת לידידי הרב ארי שבט נ”י על סיועו המתמיד בעין טובה); ארכיון הרבנות הראשית בגנזך המדינה; הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון עיריית ירושלים ועוד. לאיתור אגרות שנדפסו בעיתונות נעזרתי רבות באתר עיתונות יהודית היסטורית המשותף לספרייה הלאומית ולאוניברסיטת תל-אביב (זאת מלבד עיון בעיתונות המצויה בספריות שונות). תודתי נתונה לכל אלה. כן אודה לד”ר מוטי זעירא, מחבר הספר ‘קרועים אנו’ (הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס”ב), על כי בסבר פנים יפות ובלב חפץ, מסר לי את צילומי אגרות מרן הראי”ה אותן ליקט ממקורות שונים. תשואות חן חן לו. תודה מיוחדת לרב אברהם זק”ש שליט”א שסייע רבות בידי בהמצאת צילומי כתבי-יד המצויים באוצרו ובעצותיו המחכימות. חן חן לו. מסמכים אלה עומדים לראות אור בספר ‘כי בחר יי בציון’ הנמצא בשלבי עריכה.
יש לציין כי ההערות המשולבות בגוף האיגרות ומציינות מראי מקום ופענוח ראשי-תיבות נעשו על ידי כותב המאמר.

מילות פרידה מהרב איתם ומנעמה הי"ד

ראשיתו של מאמר זה בשני חלקים: בחלקו הראשון, מבט אמוני. ובחלקו השני, השלכות מעשיות.

מערכת 'אסיף' ביקשה לשנות את מבנהו ומסרה את מאמרי לידידי הק' הרב איתם הנקין הי"ד, מחברי המערכת. איתם, בכישרונו כי רב, חילק את המאמר לסעיפים רבים, נתן להם כותרות והנה פנים חדשות באו הנה. יש שסבר שיש להעביר מן המאמר אל ההערות שבתחתית העמוד. יש שראה חזרה מיותרת ועל כן ביקש אך להפנות למקור השני. ויש שביקש למחוק ציטוט מסוים ולאחר שהבהרתי לו דעתי, קיבלה. במהלך העבודה, הגיע לידי חומר נוסף טיפין טיפין וכך עמדנו בקשר רציף ירחים מספר סביב זה המאמר, וזאת מלבד ענייני עריכה אחרים בהם שיתפנו פעולה. ידענותו ועדינותו, בקיאותו וצניעותו, חיוכו ומאור פניו היו לי למשיב נפש. הוא החכימני ואת הערותיו קיבלתי בשמחה.

כל זאת במקביל לעזרתו עמי בהתקנה לדפוס של אגרות הראי"ה, כאשר איתם הי"ד עבר בעינו החכמה והביקורתית על אלף אגרות בקירוב והעיר את הערותיו. בנוסף על כך, בלא שביקשתיו, עמל על הכנת ביוגרפיות קצרות על כל אחד ואחד מן הנמענים הרבים. אציין שעבודתו נעשתה בהתנדבות מלאה. אף לא ידעתי כלל על עיסוקיו הרבים, בהם הכנת ספרו על הלכות שבת ועל עבודתו האוניברסיטאית על ה'חפץ חיים'.

בד' בניסן תשע"ה מתה עליי אמי ע"ה הכ"מ. ליום השלושים לפטירתה, הוצאתי לאור חוברת 'תנחומים ישעשעו נפשי', לקט אגרות ניומנים ממין הראי"ה קוק זצ"ל. אף בחוברת זו נטל חלק איתם הי"ד וזיכני בכתיבת ביוגרפיות על האישים המוזכרים בה.

במוצאי שבת האחרון לחיינו, נפגשנו ליד בית הכנסת בקרית משה, לאחר שהתארח עם בני משפחתו אצל הוריו יבדל"א, ודבריו אליי היו: "קיבלנו ארכה (ממערכת 'אסיף') עד ראש חודש השוון. נדבר אחרי החג" בעניין החומר האחרון ששלחתי לו ולא נדברנו היכן לשבצו. לא ידענו שלא קיבלנו ארכה; שנתקיים בו "הצדיק אבד... נאסף הצדיק"; שכן ימים ספורים אחר-כך עלה בסערה השמימה עם נוות ביתו, נעמה הי"ד, כהרוגי מלכות שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם.

עקב העיכוב בהוצאה לאור של הספר, המשכתי לאסוף חומר ומאמרי הכפיל את עצמו. יוצא שגרסה סופית זו של המאמר לא יצאה כך מתחת ידיו האמונות של איתם הי"ד ואתי תלין משוגתי.

בחליפות המכתבים בינינו בדואר האלקטרוני מצאתי, שבמכתב מיום ה' באלול תשע"ה, פתחתי דבריי: "שלום איתם. נהניתי מעבודתך ואקוה שנזכה לשיתוף פעולה לאורך זמן". לא זכיתי לכך, "מעות יש לי ואין לי שולחני לרצותך". לא זכינו

ליהנות מאורו הגדול, יהי רצון שנזכה לאור חדש אשר על ציון יאיר, ונזכה כולנו מהרה לאורו, "כי עמך מקור חיים, באורך נראה אור".
"נחומים ימלאו כליותי
וששון ידשן עצמותי,
ומציון תבאנה תנחומותי,
כי יהפך לשחר ערבי
ואלהי אבי לי יביא
את אליהו הנביא".³

א. הקדמה – ארץ-ישראל ועם-ישראל

חביבה ארץ-ישראל לפני בורא העולם, וחביבין עליו ישראל: "אמר הקב"ה, חביבה עלי ארץ ישראל יותר מן הכל... א"ל הקב"ה למשה, הן הארץ חביבה עלי... וישראל חביבין עלי... אני אכניס את ישראל שהן חביבין עלי לארץ שחביבה עלי" (במדבר רבה כ"ג, ז). ולא עוד אלא ש"ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות" (כלים א', ו), וקדושה זו – קדושה עצמית היא: "אין קדושתה נובעת מן המצוות, אלא המצוות הן תוצאה מן הקדושה. לא נאמר 'ארץ התלויה במצוות' אלא 'מצוות התלויות בארץ'";⁴ "שעיקר קדושתה של ארץ ישראל היא הישיבה בה בעצמה, וממילא נמשכות עם זה הזכיות של המצוות התלויות בארץ".⁵

והנה "מפני חטאינו גלינו מארצנו" ו"נפרדו התאומים";⁶ נתקיימו בנו פסוקי התוכחה שבתורה ונבואות החורבן של נביאי ישראל. אך הנה, גם בתוך פסוקי התוכחה מצא "אביהן של ישראל",⁷ הרמב"ן, נחמה לישראל. על הפסוק: "והשמתי אני את הארץ ושממו עליה איביכם הישבים בה" (ויקרא כ"ו, לב), כותב הרמב"ן:

היא בשורה טובה מבשרת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה

3. משירו של מרן הראי"ה למוצאי שבת (אורות הראיה, עמ' נז).
4. מאורות הרצ"ה, ח"ב, עמ' תצד. ועיין שיחות הרב צבי יהודה, דברים, עמ' 47-49, 212 ועוד.
5. שבת הארץ, מבוא, פרק ט"ו. ועיין שו"ת חת"ס יו"ד סי' רל"ד, חידושי הריטב"א גיטין ב, א (ד"ה 'מאשקלון'), כפתור ופרח פרק י', ועוד.
6. עיין אורות התורה, א', ג. אורות, אורות התחיה, נ'.
7. כלשון השאגת אריה סי' י"ד; אגרות הראיה, ח"ב, איגרת תקנ"ה, עמ' קצד.

ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם.⁸

שנים לאחר שכתב הרמב"ן דבריו אלה, זכה לחונן עפרות הארץ הקדושה, ואת אשר ראו עיניו סיכם באגרתו לבנו: "כל המקודש מחבירו - הרב יותר מחבירו" (כתבי הרמב"ן, ח"א, עמ' שסח), שכן בירושלים מצא שני אחים צבעים ש"אליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות", וספרי תורה שלחו להביא מן העיר שכם! וכך אכן היה: הארץ עמדה בשממתה שנים כה רבות, עד אשר החלו בניה מתקבצים לתוכה. הגמרא דנה בשאלה מתי יבוא קץ הגלות, ועסקה בסימני דורו של משיח ובהופעתו, עד אשר באה הגערה "תיפח עצמן של מחשבי קיצין" (סנהדרין צח, א), ומזה באו למחלוקת רבי אליעזר ורבי יהושע האם הגאולה תלויה בתשובה; ולאחר שנפסקה ההלכה כרבי יהושע, שאינה תלויה, אומרת הגמרא: "ואמר רבי אבא:¹⁰ אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר: 'ואתם הרי' ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא' (יחזקאל ל"ו, ח)", ופירש רש"י: "מגולה מזה - כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה, אז יקרב הקץ ואין לך קץ מגולה יותר". כאשר ארץ-ישראל נותנת את פריה בעין יפה לבניה השבים אליה, זהו קץ מגולה שאין להכחישו.

בכתבי מרן הראי"ה מצאנו התייחסויות רבות לעבודת האדמה בארץ-ישראל, הן מבחינה רעיונית והן בפועל - בעידוד ובתמיכה בחקלאות הארץ-ישראלית בזמנו. במאמרנו נבקש לעמוד על התייחסויות אלו. בפרק הבא נדון בהתייחסויותיו של מרן הראי"ה לערכה של עבודת האדמה ובפרק שלאחריו נביא כרוזים ואיגרות - רובם המכריע מתפרסם כאן לראשונה - בנושא זה.

ב. ערכה של החקלאות בארץ-ישראל במשנת מרן הראי"ה זצ"ל

אודות החקלאות וערכה בקודש, כתב מרן הראי"ה קוק זצ"ל (מאמרי הראיה, ח"א, עמ' 179-180):

8. ורבנו בחיי מוסיף (ויקרא כ"ו, לב): "ויש בזה סימן גדול לישראל שמים שחרבה לא קבלה אומה ולשון, ולא תקבל עד שישונו אפרוחיה לתוכה".
9. בו החיבור, כהמשך לדברים הקודמים.
10. יש פעמים שהיה רבנו, הרב צבי יהודה, אומר, כשהיה מצטט מאמר זה, 'אבא' - ומכוון לאביו, מרן הראי"ה זצ"ל.
11. ביטוי זה "הרי ישראל", מצאתיו אך ורק בנביא יחזקאל: ו' ב, ג; י"ט, ט; ל"ג, כח; ל"ד, יג, יד; ל"ה יב; ל"ו, א (פעמיים), ד, ה. ל"ז, כב; ל"ח, ה; ל"ט, ב, ד, יז. סך הכל ט"ז פעם.

בנין הארץ, היסוד הראשי, החקלאות, הלא היא אצל כל העמים רק גורם כלכלי חיוני פשוט, אבל העם אשר הנושא שלו כולו הוא קדש קדשים, וארצו, ושפתו, וכל ערכיו כלם קודש הם, כי הוא כולו ממלא את בטוי הקודש של כל האנושיות וכל היקום כלו... הרי גם חקלאותו כולה היא ספוגת קודש. והקודש הזה שביסוד החקלאי מובלט הוא על ידי זה שחגיגת ראשית הקציר, העומר, עולה הוא למדרגת עבודת הקודש היותר עליונה, והקרבת המקודש עמו הוא קרבן צבור שדוחה את השבת...

ידעו הכל, כי השבת קודש הוא לישראל והשביתה מכל מלאכה היא בו חובה נמרצת, יוצא מן הכלל הוא רק התוכן של עבודת הקודש העליונה, המסתורית, הספוגה אור קדש-קדשים - עבודת המקדש. אבל מי יהין לחשוב שתהיה החקלאות קשורה בקשר אמיץ עם עבודת הקודש העליונה הרזית, השמימית? ידעו הכל כי אסורה היא כל עבודה וכל מלאכה בשבת, ו'בחריש ובקציר תשבת' (שמות ל"ד, כא), ואיך יכול הקרבן הבא ב'החל חרמש בקמה' (דברים ט"ז, ט) להיות דוחה את השבת?

אם לא הרמז הגדול שיש כאן כי החקלאות הארץ-ישראלית בישראל, יסוד ישובו ובנין נחלתו - נמשכת היא ממקור הקודש באומה קדושה זו. ואם כי כל העבודה החקלאית בגילוייה והתמשכותה המעשית, הרי היא מכלל מלאכת החול ואסורה בשבת, אבל הקרבן של חגיגת ראשית הקציר מהחל חרמש בקמה, מוכרח להיות עולה למדרגת-הקודש של הצבור, הקבועה, הדוחה את השבת. ואז האומה יודעת בכללותה איך לנצור את אישון עינה, את קדשיה כולם, את דבר ד' אשר עמה, את התורה ואת המצוות שהן חיי סגולתה...

מאמר חז"ל "אין לך אומנות פחותה מן הקרקע" (יבמות סג, א) מקבל במשנת מרן הראי"ה משמעות המחמיאה לעבודת הקרקע:

כמו שבמעמד החמרי הארץ היא הרכוש היסודי המעמיד את האדם ואת הגוי על רגליו, והיא המביאה אותו לכלל מעמד ביתר קניניו, אשר ע"כ 'כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם' (יבמות סג, א). והמשפט הזה מתגלה הוא ביותר במובן האומה בכללה, שאפילו המעמד הגבוה של הכתות שעוסקות באומניות אחרות המעולות מהקרקע הוא נעוץ ביסוד של מציאות הקרקע, ע"כ מתייחסת היא הקרקע לשארי האומניות כדמות יחש השורש אל הענפים של האילן, שהשורש הוא מקור החיים, ומ"מ מתי פעולתו יוצאת לאור? כשהוא מתפאר בענפיו הטובים והמסתעפים, וכמו כן הקרקע אע"פ שכשתסולק ממנה ההשפעה של התולדות המסתעפות, שקיומה הבריא מביא ומופיע בעולם, הרי היא אומנות פחותה,

כדאמר שם ר"א זה גופא: 'אין לך אומנות פחותה מן הקרקע'. ומ"מ בהיותה מחוברת לכללות הדברים הטובים שהיא גורמת, הרי היא יסוד הכל וקיום כל...¹²

1. עבודת האדמה קללה?

כך מסופר:

כאשר בחגיגת חנוכת בית תלמוד-תורה 'נצח ישראל' בפתח-תקוה, שנוסד עם גן ועם שיעורים בעבודת האדמה, העיר רב אחד כי אדם הראשון כשהיה בגן נמשך מזה לחטא, אז הוא (מרן הראי"ה) ענה לעומת זה כי הגורם לחטאו של אדם היה פיתויו של הנחש, ואנו באים לסדר את הגנים שיהיו שמורים מנחשים ויביאו לקדושת דרכי ד'.¹³

וכך כתב מרן הראי"ה (אורות הקודש, ח"ב, עמ' תקסג-תקסד) ביחס לנאמר בעונשו של אדם הראשון (בראשית ג', יז-יט): "...ארורה האדמה בעבורך, בעצבון תאכלנה כל ימי חיך. וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה. בזעת אפיך תאכל לחם":

העולם עומד לעלות ממעל למצב עבודת האדמה, בצורתה האמללה, שתאר קללה יש לה. הזריעה וכל עמלה, הזריה, והניכוש שקדם לקצירה, כל אלה תוצאות של נפילה הן, מעקבות החטא, בזעת אפך תאכל לחם (בראשית ג', יט). יעלה רוח האדם למעלה, ותענה הארץ לעומתו ברכה עליונה, ירעש כלבנון פריו (תהלים ע"ב, טז), וגלוסקאות וכלי מילת מארץ יצמחו (שבת ל, ב), ועבודת האדם גם המעשית תקח לה תואר עליון יותר.

מעין עליה זו הוא אור המתגלה בשמטה...

אבל בין כך וכך חובת האדם בצורתו המדעית לרומם את עבודת האדמה משפלותה, וזה עושה אור ד' במדע האנושי, ועתידין כל בעלי אומניות שיעמדו על הקרקע (יבמות סג, א; ילקוט שמעוני, יחזקאל, רמז שס"ז), הקרקע תצא מקללתה בחלקה היותר גדול, מפני שהחכמה תגאלנה.

אבל כל זה תהיה גאולת האדם, שהיא רק תכשיר גאולת העולם.

אבל גאולת העולם עצמה תתרומם מעל הצורך של עמידה על הקרקע, ולא חובה כי אם עדן תשאר עבודת האדמה, ובגן עדן יטייל האדם, ושמה יהיה לעבדה ולשמרה (בראשית ב', טו), והעדן עצמו עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו (ישעיהו ס"ד, ג), הוא למעלה מכל עבודה ומכל שמירה...

12. עץ הדור, מהדורת 'מכון ע"ש הרצי"ה זצ"ל', ירושלים התשמ"ו, הקדמה, עמ' ג-ד.

13. לשלשה באלול, מהדורת 'מכון ע"ש הרצי"ה זצ"ל', תשס"ג: עמ' מב, סע' ל. מהדורת הרב יוסף בדיחי הי"ו, תשע"ג: עמ' 35 סע' נז.

2. "עובד אדמתו ישבע לחם" (משלי י"ב, א; כ"ה, יט)

על החקלאים, עובדי האדמה, כתב מרן הראי"ה:

החלק הזה (בעם) עסוק בחלק הטבעי שבמציאות, שבהיות האדם מסור לו כראוי נמשך הוא אל תמימות טבעו מצד גופניותו...¹⁴

האיכרים, עובדי האדמה שוכני הכפרים, הקרובים אל הטבע בפשטותו בחייהם...¹⁵ האיכרים עובדי האדמה, העמלים בהוצאת החומרים הדרושים לחיי האדם מחיק האדמה, והם נושאים את ידיהם קודש ושואפים שתהי' עבודתם הפרטית מצטרפת לחשבון התכונה הקדושה של הר ד' ובית אלהי יעקב...¹⁶

על-כן, מביאי הביכורים ממקומות רחוקים, מש"הגיעו קרוב לירושלים, שלחו לפנייהם ועטרו את ביכוריהם" (ביכורים ג', ג), וביאר מרן הראי"ה:

להורות שהם צריכים להיות מושפעים מהודה של ירושלים, ולא רק הם הנותנים להמרכז את ערכו כ"א גם שואבים ממקורו מקור מים חיים...¹⁷

ותחת החשש פן "יוכל בעל האמנות לבזות בלבבו את האיכר, שמלאכתו בשדה, ועומד בתרבותו במעלה נמוכה מאותה התרבות של בעלי האומניות, שכוללים כל כשרון חברותי מעשי", ביאר עוד באותו עניין:¹⁸

בהיות הלב טהור ונאמן, יבא הרגש הברור לכבד עד מאד את התם והיושר שבחיי החברה הטבעיים, ולהכיר כי תכלית העמל המלאכותי היא לא להיות נשקע בשאון החיים החיצונים, כ"א למצוא כל הצרכים האנושיים, בין צרכי הגוף בין צרכי הנפש, מרווחים, למען יוכל האדם לחיות במנוחה ושמחת לב חיים טבעיים, מלאים שקט ואהבה ותם.

ע"כ עומדים מפניהם בעלי האומניות, להורות את היתרון ורחש הכבוד שהם מכירים בחייהם הפשוטים; ושואלין בשלומם, להורות על תעודתם הם להגדיל אשרם בחיים ע"פ דרכם, לא להוציאם מעולמם כ"א להוסיף בהם ובכלל האומה שכלול וטוב, שמתחבר כולו אל היסוד היותר עליון שהוא מגמת האומה הישראלית, שיכיר כל חלק מן האנושיות את ערך התועלת היוצא מאותו החלק הרחוק ממנו בתכונתו...

14. עין איה, שבת, ח"א, פרק ב', סע' קנג, עמ' 148.

15. עין איה, ברכות, ח"ב, ביכורים, סע' לד, עמ' 327.

16. שם, עמ' 328.

17. שם, סע' לא, עמ' 326.

18. שם, סע' לד, עמ' 328.

בדברים הללו של מרן הראי"ה אודות החקלאים, אבקש להצביע על שני עניינים: א. האיכרים, עובדי האדמה, יודעים – אם מתוקנים הם – שהמקור ממנו הם שואבים כוחם הוא הקודש. ב. אנשי האומה הישראלית כולה צריכים לדעת ש"אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי, ושמה תאמר: אני מרבה והוא ממעיט – שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים" (ברכות יז, א).¹⁹

3. "ונטעתם כל עץ מאכל"

נאמר בתורה (ויקרא י"ט, כג):

וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל...

ולמדו חז"ל (תנחומא, קדושים, ס"ח):

אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל, אעפ"י שתמצאו אותה מליאה כל טוב, לא תאמרו נשב ולא נטע, אלא הוּוּ זְהִירִין בְּנִטְעוֹת, שנאמר 'ונטעתם כל עץ מאכל', כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים, אף אתם נטעו לבניכם, שלא יאמר אדם: אני זקן ולמחר אני מת, ולמה אני יגע בשביל אחרים...

הנטיעה חלק ממצות ישוב ארץ-ישראל היא. וכתב מרן הראי"ה (מאמרי הראיה, ח"ב, עמ' 536):

רבו הדינים שתקנו חז"ל בשביל ישוב ארץ ישראל הנוהגים בכל הדורות ובכל הזמנים. והיה יקר להם עץ אחד שנתוסף במטעי הארץ, עד שנפסקה ההלכה בב"מ ק"א א', שאם שטף הנהר זיתיו ושתלן בתוך שדה חבירו, בארץ ישראל אסור לעקור אותם, שמאחר שניטע עץ בארץ ישראל חסו שלא להחריבו, וכ"ה להלכה בשו"ע חו"מ סי' קס"ח ס"א, אלא נותן לו דמי זיתיו כמו שעומדים לנטיעה, ובלבד שלא תגע יד למעט את ישוב ארץ ישראל...

לגבי מצות התשובה כתב מרן הראי"ה (אגרות הראיה, ח"ב, איגרת שע"ח):

וכל אלה הדברים לפרטיהם, עד כדי להביאם עד מקום המעשה... להובילם בשמחות וגיל, בלא שום דרך עוצב וברוח עז וגבורת רעם, במסילות-קודש סלולות ומסוקלות, בכח התגלות ניצוצי אורות של יום גאולה, המתגלה לנו בכל עת, בארץ החיים, ע"י קץ המגולה של הרי ישראל הנעבדים ונזרעים, הנושאים פרי וענף לעם ד' אשר דרשוהו, - לברר כל אלה באופן מספיק צריך זמן הגון ופנוי, כדי לסלק את כל יתדות הדרכים ולהוציא את האור הגנוז בכל המחשכים הפרטיים...

19. ועיין עין איה, ברכות, שם.

ואם יבא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה, ואל דברת קץ המגולה ואור הישועה הזרוחה לא יביט, לא יוכל לכיין שום דבר לאמתתה של תורת אמת. כי כל זמן מאיר בתכונתו, ועצת ד' אשר יעץ, להחל אור גאולה, מעולפת במטמוני מסתרים, כמו שאנו רואים בעינינו, ומוקפת בהמון נגעים של עניי הדעת סובלי חלאים רוחנים, - ודאי לא יועילו כל חשבונות, העולים בלב אדם שמחשבותיו הבל, נגד עצת ד' העליונה אשר דבר טוב על ישראל, לכונן אור גאולה ודרך חיים לשאר עמו...

”קץ המגולה” שהוזכר כאן, מקורו בדברי הגמרא שצוטטו לעיל בפתיחת דברינו. על כך כתב מרן הראי”ה כי קירוב ‘קץ המגולה’ בידינו הוא (משפט כהן, סס”י ס”ג, עמ’ קכט):

תכלית הישוב הוא ענין של דורות, וע”י חזוק הישוב והתרבות אחינו ב”י באה”ק תהי’ הגאולה בקרוב יותר, כי זהו פשוט שהגאולה תלוי ברבוי אחינו עם קדוש באה”ק, וממילא נזכה לקיים הכל... ואע”פ שלא יפלא משמו ית’ למהר ישועה, גם בלא שום התחלה ממעשינו, מ”מ כך גזרה חכמתו ית’, שנהי’ אנחנו מתחילים בסבוב התחלת קץ המגולה, שהוא נשיאת ענף ופרי של הרי ישראל לעמו ישראל, אשר קרבו לבא...

וכן כתב ב’מגד ירחים’ לחודש שבט תרע”ב (מאמרי הראיה, ח”ב, עמ’ 500):

מטעי עצי פרי על אדמת הקודש, יפריחו תקות דור דורים.²⁰

ועוד כתב (מאמרי הראיה, ח”א, עמ’ 246):

גם עכשיו כשזכינו לראות בראשית הגשמת יעודי נביאינו ורבבות מאחינו נקבצים לארצנו לבנות שממותיה ולקומם הריסותיה... הרי ברור שכל העבודות האלה הן מכשירים והכנה לקדושה הגדולה שעתידה להתגלות כאן במהרה בימינו. כל עבודה חמרית שיהודי עושה בארץ ישראל, אם הוא חורש, זורע, נוטע, בונה או עובד להרחיב את החרושת והתעשייה בארצנו, הרי זה כהכנה לגלוי המדרגה הגדולה של רוחניות הצפונה בגאולת ישראל...

ובהקשר זה מספר הרב יהודה לייב מימון (אזכרה, ח”א, עמ’ קטו):

כאיש איש מאתנו, היה מבקש גם את הקרקע, גם את הפועלים ואת העובדים, ובשיחות פרטיות שהיו כפעם בפעם עם כותב הטורים האלה בדבר עתידה של ארץ-ישראל, היה מדבר מתוך כובד-ראש וגם מתוך התלהבות על דבר העבודה החקלאית, ועל אודות הצורך להכניס לתוך הארץ בעלי מקצוע מן המובחר, חמושים בנסיונות, עם שפע של בקיאות מובהקת וחוש מעשי משוכלל -

20. ועיין ‘באר מגד ירחים’, לרב עוזי קלכהיים זצ”ל, בית-אל התשנ”ה, עמ’ מט-נו.

לחקלאות, לפרדסנות ולכל ענפי התעשייה, עם פועלים מזוינים בכח ובגבורה, עם סוחרים מחוכמים ומזורזים – כי היתה כל עבודה של בנין הארץ ושל ישוב הארץ קדושה בעיניו.

ובדומה מסופר על מרן הראי"ה:²¹

בחגיגת מטעים במגדיאל²² נתכבד בנטיעה הראשונה, והיה בהתרגשות נוראה ברעדת-קודש, זלגו עיניו דמעות ופניו כלפיד אש, ולא לקח את המעדר אך בידו טיפל ברגבי האדמה, וכשנשאל על התרגשות זו, שהיא כמו שראוהו בקבלת מלכות-שמים בקריאת-שמע, - אמר: הרי זו התדבקות במדותיו של הקדוש-ברוך-הוא, להתעסק במטע בארץ, כדברי חז"ל במדרש רבה פרשת קדושים.²³

בשנת תר"פ, לאחר מלחמת העולם הראשונה, פרסם מרן הראי"ה כרוז שכותרתו "עת לטעת", ובו כתב אודות הנטיעה בא"י (אף שהתמקד בעניין נטיעת אתרוגים):

אחינו הנכבדים העוסקים במטע ארצנו הקדושה, אכרינו וכורמינו פועלינו ועובדינו, יושבי המושבות החביבות, יכוננו עליון לשם ולתהלה בארץ. אחים חביבים!

על פי התעוררות החיים, אשר חזקה היא תקותנו, שתבא לנו מהרה, על אדמת הקדש להרבות העבודה והמפעל, אחרי ההפסקה הארוכה, של שנות המהומה והמגרת (עי' דברים כ"ח, כ), אשר עברו על עולמנו, ועל ישובנו החביב בארץ קדשנו, מתוך סערת המלחמה וכל קללותיה, יתן ד' ויאמר למשחית הרף (ע"פ שמ"ב כ"ד, טז), ותשוב המנוחה לעולם, וסוכת שלום יפרוש עלינו ועל כל עמו בית ישראל (ע"פ ברכת השכיבנו, ערבית לליל שבת), הנה עומדים אנחנו על הפרק,

21. לשלשה באלול, מהדורת 'מכון ע"ש הרצ"ה זצ"ל', עמ' צח, סע' נג; מהדורת הרב בדיחי, עמ' 58, סע' קלט.

22. "בענין השם מגדיאל, שמפורש ברש"י סוף פרשת וישלח שהוא אלוף רומי, ואמר שלא יהיה שם כזה ליישוב יהודי בארץ ישראל, - ואחרי שנקבע ככה לנקודה יישובית למשך-זמן, עכשו נבלע בתוך שם מקובץ של שלושה יישובים שנקראים 'הוד השרון', באין זכר לשם מגדיאל" (לשלשה באלול, מהדורת 'מכון ע"ש הרצ"ה זצ"ל', עמ' קא, סע' ח; מהדורת הרב בדיחי, עמ' 59, סע' קלט).

23. שכך נאמר שם: "ר"י ב"ר סימון פתח: (דברים י"ג, ה) 'אחרי ד' אלהיכם תלכו', וכי אפשר לבשר ודם להלוך אחר הקדוש ברוך הוא, אותו שכתוב בו (תהלים ע"ז, כ) 'בים דרכך ושביילך במים רבים' ואתה אומר 'אחרי ד' תלכו', 'ובו תדבקו' וכי אפשר לב"ו לעלות לשמים ולהדבק בשכינה אותו שכתוב בו (דברים ד', כד) 'כי ד' אלהיך אש אוכלה' וכתוב (דניאל ז', ט) 'כורסיה שביבין דינור' וכת' (שם י) 'נהר דינור נגד ונפק מן קדמוהי' ואתה אומר 'ובו תדבקו'? אלא מתחלת ברייתו של עולם לא נתעסק הקדוש ברוך הוא אלא במטע תחלה, הה"ד (בראשית ב', ח) 'ויטע ד' אלהים גן בעדן', אף אתם כשנכנסין לארץ לא תתעסקו אלא במטע תחלה, הה"ד 'כי תבאו אל הארץ'."

של ההתנערות, לעבוד, לבנות, ולשכלל, ובודאי שאחד מסימני הזמן בתוכנו בארץ ישראל המתישבת מבניה, יהיה הסימן של "עת לטעת". מקוים אנחנו שבתוך כל שכלולי הבנין אשר יחלו מהרה בע"ה לבא ולהופיע בארצנו, יקחו המטעים את מקומם החשוב...²⁴

4. "לאכול מפריה ולשבוע מטובה"

ב'ברכה מעין שלוש' אנו אומרים:

על המחיה ועל הכלכלה ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שרצית והנחלת לאבותינו לאכול מפריה ולשבוע מטובה.

והביא הטור (או"ח סי' ר"ח):

וכתב עוד וי"א ונאכל מפריה ונשבוע מטובה ואין לאומרו שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה אלא לקיים מצות התלויות בה ע"כ.

ותמה על כך הב"ח:

תימה הלא קדושת הארץ הנשפעת בה מקדושת הארץ העליונה היא נשפעת גם בפירותיה שיונקים מקדושת השכינה השוכנת בקרב הארץ...

ועל כן ניחא שאנו מכניסין בברכה זו ונאכל מפריה ונשבוע מטובה, כי באכילת פירותיה אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה ונשבוע מטובתה.

וכתב החת"ם סופר (סוכה לו, א ד"ה 'דומה לכושי'):

רבי ישמעאל נמי לא אמר מקרא ואספת דגנך אלא בא"י ורוב ישראל שרויין, שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום יישוב א"י ולהוציא פירותי הקדושי, ועל זה צייתה התורה ואספת דגנך, ובוועז זורה גורן השעורי' הלילה משום מצוה, וכאלו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה ה"נ לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה. ואפשר אפילו שארי אומניו' שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצוה...

מכאן החיבה הנודעת לאכילת פירותיה של ארץ-ישראל. וכך כתב הרב צבי

יהודה:²⁵

לחיבת קדושת פירות ארץ-ישראל היה (מרן הראי"ה) משתדל ליטול ידיו לאכילתם, באמרו שמשום טעם זה אינו בכלל הגנאי של הנוטל ידיו לפירות. וכמו

24. ההדגשות הן בכרוז הנדפס.

25. לשלשה באלול, מהדורת 'מכון ע"ש הרצי"ה זצ"ל', עמ' סא, סע' עח; מהדורת הרב בדיחי, עמ' 66, סע' קט.

שהורה כן בסה"ק 'שבת הארץ' (קונטרס אחרון לפ"ה ה"ז) לענין נטילת-ידיים לפירות שביעית.

והיה נוהג מזיגת היין במים, כדין שבח ברכת הארץ (או"ח קפג ס"ב), גם בקידוש ושאר שתיות מצוה, אך לא בהבדלה.

ולגבי מאכלה של ארץ-ישראל, כתב מרן הראי"ה (אורות הקודש, ח"ג, עמ' רצה):

המאכל של ארץ ישראל מקדש בפנימיותו, ואינו מגשם כי אם בחיצוניותו... ולפי רוב הצפיה לארץ ישראל מתעלה המאכל שבחוץ לארץ גם כן.

5. מרן הראי"ה והחקלאות ביישוב החדש

בהקשר התחדשות החקלאות היהודית בארץ-ישראל, כתב מרן הראי"ה:²⁶

הרעיון להושיב ת"ח על הקרקע הוא נשגב מאד. והנה כבר נוסדה במושבה פתח-תקוה אגודה להפרחת הישוב מבני תורה יראים ושלמים. ואם רצון כת"ר לזה, יוכלו להחל בפעולה מיד לישוב בערך עשר משפחות ויותר ת"ח הגונים, שיעסקו בעבודת האדמה, ויקבעו ג"כ עתים לתורה, ויהיו מצויינים למופת בדרכיהם הישרים בע"ה.

ויוכלו לכוון את תמיכתם בשני אופנים: או דרך תמיכה, לקנות בעד כל אחד בית, וחבל אדמה של איזה דונמים קרקע, עם מכשירי עבודה, באופן שיוכל לעבוד את האדמה בלא הוצאה מרובה, כ"א ע"פ השיטה של החקלאות הזעירה, - או בדרך הלואה, בתשלומין של עשר שנים בערך, ואח"כ יוכל הסכום לחזור לקופת חברתכם, ולהגדיל בו עוד את הישוב בעה"י.

עוד על הקשר שבין אנשי התורה ובין אנשי עובדי אדמת ארץ-ישראל במחשבת מרן הראי"ה, נוכל ללמוד מאיגרת בה ביקש לראות ברבני הישובים לא רק גדולים בתורה וביראת שמים, אלא צריך הרב להיות "אוהב את הישוב ומחבב את עבודת האדמה באה"ק":²⁷

26. אגרות הראיה, ח"ב, איגרת תקמ"ו, עמ' קעו (י"א בסיון תרע"ג). ראו גם באיגרותיו לרב דובער מילשטיין: "כעת הוא שעת-הכושר גדולה לקנות קרקעות באה"ק ולהגדיל היישוב. מי יתן שיתעוררו לזה גדולי הזמן הצדיקים המפורסמים, להמשיך חסידים ואנשי מעשה ליישוב הקרקע ועבודת האדמה ומסחר הפירות והיין שבאה"ק. אז יולד מזה חיזוק גדול לתשועת ישראל בין בגשמיות ובין ברוחניות, ויותר מכל ברוחניות למבין דבר לאשורו. מי יתן והי" (שם, ח"ב, איגרת תק"ט, עמ' קמג); "אשמח מאד במה שכת"ר מחזיק באהבת אה"ק וקונה יין מאכרי עם-ד', יברכהו ד' מקודש בכל טוב" (שם, ח"א, איגרת קי"ג, עמ' קמד).

27. אגרות הראיה, ח"א, איגרת רע"ז, עמ' שיד (ט' באדר תר"ע).

צריכים אנו להשתדל, שבכל מושבה יתקבל רב מקומי, גדול בתורה וביראת שמים, אוהב את הישוב ומחבב את עבודת האדמה באה"ק, כשהיא נעשית באורה ישר ורצוי, ובעל כשרון של דיבור, שידבר דברי מוסר ממולאים בשכל טוב וברגש חבת הקודש, מפרק לפרק, באופן שימשוך לבבות בנועם דבריו לדרך ד'... ולגבי הצורך בהיכרות עם ענייני החקלאות מתוך בית המדרש, כתב:²⁸

ואת תופשי התורה שבהם אבקש, שיעירוני-נא בטובם, כ"א על הספיקות אשר תשיג ידו להעיר בהן, לפי ידיעתו של כל אחד בתורה ובבקיאות עניני עבודת האדמה...

הגם שלגבי לימודי החקלאות, בשלב מסוים סבר הרב זצ"ל שיש להשמיטם מתכנית הלימודים בבית-הספר 'תחכמוני', עקב היותם באותו זמן בבחינת "מכניס תבן לעפרים"²⁹:

ע"ד החלקים היסודיים של הלמודים. לדעתי, יותר נכון לסכמם בלמודי המסחר, למודי הפדגוגיה, ולמודי הרבנות, ולהשמיט את למודי עבודת האדמה. מובן הדבר, שהבוטניקה והזואולוגיה יהיו נלמדות כענפים מדעיים במדה הראויה לבית ספר ממדרגה חשובה. אבל ללמוד עבודת האדמה בתור מטרה להעשות אגרונומים, זהו כפי המצב שלנו בארץ כ"מכניס תבן לעפרים" (עיי' מנחות פה, א; שמות רבה ט', ז). ישנם מתחנכים למדע זה הרבה יותר מן הדרישה לפי מדת ישובנו הצעיר כעת...

6. התאכרות – עידוד בני ישיבות החפצים בעבודת האדמה ותמיכה בהם

כך כתב מרן הראי"ה לבחורי ישיבה המבקשים לעסוק בחקלאות:³⁰

חביבי-לבבי היקרים, צעירי עיר עז לנו (ע"פ ישעיהו כ"ו, א), אשר אור חיים נגה בלבם לעסוק בבנין ארץ ד' הנשמה (עי' יחזקאל ל"ו, לד ועוד), ד' עמם ויעלו מעלה מעלה.

אחי החביבים, אע"פ שלא השיגה ידי להתראות שנית עם כבוד הברון, אחר הראיון של ראשון-לציון, בכ"ז הנני מוצא לנכון לפני לחזק את ידכם, בשם ד' אל תסוגו אחור ממחשבתכם הגדולה, אדירת-התוצאות לכל-ערכי-תחיתנו, לעת-פלאות הזאת אשר פקד ד' את עמו ואת ארצו. אין ספק אצלי, כי ביום אשר תלמידי-חכמים יקרים שכמותכם, אמוני הישיבות הקדושות, אשר זיו חיים רוחניים, בקדושה ואמונת-אומן (ע"פ ישעיהו כ"ה, א), יחד עם אהבת האומה והארץ,

28. אגרות הראיה, ח"א, איגרת קע"ב, עמ' רכא (כ"ה בחשון תרס"ט).

29. אגרות הראיה, ח"ב, איגרת תרע"ד, עמ' רפג (כ"ב באדר תרע"ד).

30. אגרות הראיה, ח"ב, איגרת תרס"ו, עמ' רעז-רעח (כ"ח בשבט תרע"ד).

ינקתם משחר טל ילדותכם, מהמקור האלהי-הבלתי-פוסק, המחיה את זרמי-נביעתו בכל עת, "חדשים לבקרים רבה אמונתך" (איכה ג', כג), אשר אתם תשא את ידיכם קודש (ע"פ תהלים קל"ד, ב) לשוב ולהתקרב אל אדמתנו, אשר רוחקנו ממנה בעונינו עדנים ותקופות - ביום ההוא אור חדש יחל להופיע על ציון ועל כל מקראיה, על התחיה הנשואה על כל פה ולשון, באין עוד צורה הגונה לגולמה הגדול ממקור ישראל. והצורה הרוחנית הנאדרה-בקודש, החיה בקרבנו מאור תורה ואמונת-אומן, הולכת היא ומתשטשת, מאפס חומר מוצק לרגליה, הנותן לה מהלכים בחיים עלי אדמות, ומתוך כך רואים בעלי-החומר, עסקני התחיה בצדדיה החיצונים, בבעלי הצורה, ובאור הקודש כולו, רק חולשה ורפיון, והנה הם הולכים ומתרחקים, הולכים ועוזבים ועם-זה נעזבים ממקור-החיים, אשר רק הוא יחינו לעולמים. ואין עצה ואין תחבולה³¹ בזה, אחי החביבים, להציל אותנו ואת דורותינו, להציל את זיו העליון ההולך ומאיר בהר-קודש, שלא יועם אורו, כי-אם כשנצרך אל כל עבודתנו בקודש את עצת-ד' המפעמת ברוחכם הטהור והער, שיחלצו חלק מבני-תורה הגונים וחשובים, בעלי מדות טובות וצנועים, ברוח גבורה וקנאה, לעסוק בעבודת התחיה המעשית. החיים הטבעיים הישרים, המשוקים מלשד טל-קודש בארצנו הקדושה, ההולכים ומתחזקים ע"י השפעת העבודה, החיים של חלוץ-עצמות והרחבת-הרוח אשר יבאו בגללם, הם יוציאו מן הכח אל הפועל את כל אוצרות הסגולה הנפלאים, הגנוזים וחבויים עמוק עמוק ברוחכם הגדול והנכבד, ואתם ובניכם תעמדו לנס-עולם בראש תנועת-התחיה המתנוססת בארץ כעת חיה, ולמופת תהיו לרבים. גבורי-כח וגדולי-נשמה מכם ובכם יקומו, והכל יודו בגדלכם, וברכת-ד' אשר תהיה עליכם ועל צאצאיכם מהררי-ציון, היא תתוה תו של חיים דשנים ורעננים על כל ישובנו בקודש, הישן והחדש גם יחד.

חזקו ואמצו, והיו לבני-חיל, ותשועת-ד' תשגבכם.

אל תפסיקו את עבודת התעוררות הרוח ביניכם-לבין-עצמכם ואת העבודה להעיר ולעורר את כל החוגים שהיכולת בידם, ברוח הגון ומכובד וענות-צדק ובידיעה הגונה בערככם הנכבד ובערך הכללי אשר לישראל משאיפתכם החשובה. ואני בעניי הנני מוכן לשרת אתכם, עד מקום שיכלתי הקטנה מגעת, וצור ישראל יהיה עם ידינו ועם פינו.

בברכה עמוקה, לגבורה ולקדושה, בכבוד וחבה,
הק' אברהם יצחק ה"ק

31. באגרות ראייה, הוצאה ראשונה: תבונה. ועיין משלי כ' ה; כ"א, ל; איוב י"ב, יג; וכן עיין משלי א'; ה; י"א, יד (הערת הרב צבי יהודה).

באיגרת לברון רוטשילד (שלא התפרסמה עד כה), בעת ביקורו בארץ באייר תרפ"ה, כותב לו מרן הראי"ה, בתוך שאר דבריו:

הרעיון של האכרות בא"י הולך ומתגבר ומתפשט גם בין לומדי התורה. הרבה בני ישיבה ישנם שחפצים הם לעמוד על בסיס של חיים מיגיעי כפיהם, והם מוכשרים לאכרות. נאה היה הדבר שהפקידות של כבוד הברון תעשה גם את הצעד הנכבד הזה, לאכר את אותו החלק מבני הישיבות החפצים לעמוד על הקרקע ולעסוק בישובה של א"י...

ואף מצאנו כרוז בעניין זה:

[כ"ו אדר ב' תרפ"ט]

הננו בזה מאשרים את דברי ההנהלה הנכבדה לחברת התאכרות בני הישיבות. המטרה היא רצויה מאד, חלק חשוב מצעירי בני הישיבות שואפים בכל לבבם להתאכר באה"ק, ולהמשיך את חייהם בקדושת תורה ויראה טהורה, ביחד עם בנין הארץ ועבודת אדמת קדשה. המפעל הזה, כאשר יצא אל הפועל יתן לנו כחות נהדרים, בישוב הארץ, שיהיו לתפארת לכל בית ישראל, והננו מבקשים בזה מכל אחינו היקרים, אוהבי תורה, מחבבי אה"ק להשתתף במפעלנו הגדול הזה, בקניית המניות ע"פ רשיון הממשלה.

והננו בזה חותמים בברכה וצפיית ישועה מקודש

אברהם יצחק הכהן קוק

הרב הראשי לארץ ישראל ת"ו

שלמה הכהן אהרונסון בן ציון מאיר חי עוזיאל

הרבנים הראשיים ביפו ותל אביב ת"ו

— 13 —

מ.ס.	שם, כתבת והתא	מספר המניות
4	יצחק ראשקנס, מוחר רוחבת, ירושלים	1
5	דובער נפשטיין, מנהל בית יתומים דיסקין זכרון משה, ירושלים	1
6	יוסף י"פשיין, מנהל בנק קופת עם זכרון משה, ירושלים	1
7	יהושע הדלר-פירסון, סופר בית הכנסת, ירושלים	1

ב. כל מנהל צריך להחזיק לכל הפחות מניה אחת של החברה.
הכרי ועד המנהלים עוקרים שלא על מנת לקבל פרס, סלכד מנהל תקקים של החברה.

ג. המנהלים הראשונים של החברה הם:

א. הנאון אברהם יצחק הכהן קוק
ראש רבני ארץ ישראל, ירושלים.

— 6 —

כל מי אשר כבוד התורה ולמוד התורה יקרים בעיניו — יבוא וישתתף במפעלנו.

כל מי שרוכש מניות החברה, כל מי שעוור לה במוכן החמרי או המוסרי הוא נעשה שותף למפעלנו, הוא מציב לו יד ושם בעבודתנו, הוא מסייע להגשמת שאיפתנו, וברכת אנשי התורה והעבודה עליו תבוא.

המוסדים.

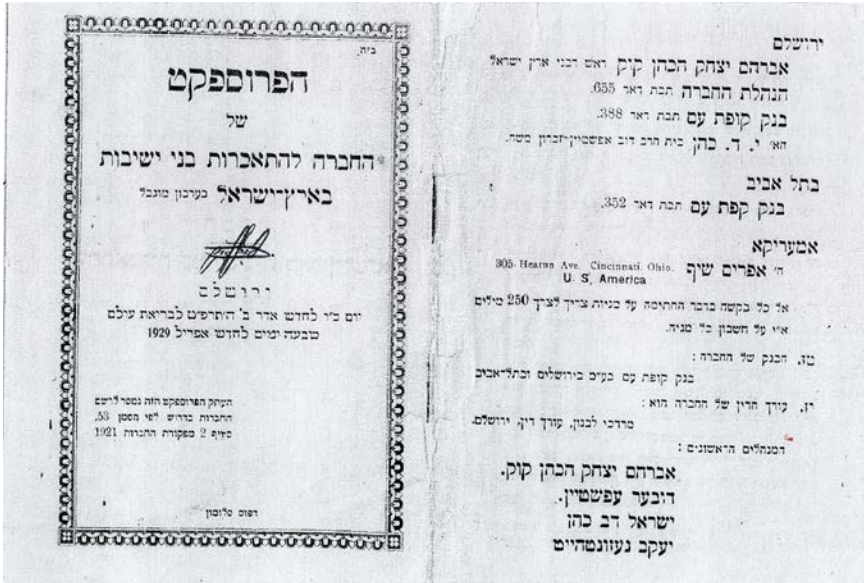
הננו כזה מאשרים את דברי ההנהלה הנכבדה לחברת התאכרות בני הישיבות. המטרה היא רצויה מאד. חלק חשוב מצעירי בני הישיבות שואפים בכל לבבם להתאכר באה"ק, ולהמשיך את חייהם בקדושת תורה ויראה טהורה, ביחד עם בנין הארץ ועבודת אדמת קדשה. המפעל הזה, כאשר יצא אל הפועל יתן לנו כחות נהדרים, בישוב הארץ, שיהיו לתפארת לכל בית ישראל, והננו מבקשים בזה מכל אחינו היקרים אוהבי תורה, מחבבי אה"ק להשתתף במפעלנו הגדול הזה, בקניית המניות ע"פ רשיון הממשלה.

והננו כזה חותמים בברכה וצפיית ישועה מקודש

אברהם יצחק הכהן קוק
הרב הראשי לארץ ישראל ת"ו

שלמה הכהן אהרונסון בן ציון מאיר חי עוזיאל
הרבנים הראשיים ביפו ותל אביב ת"ו

התמונות בעמוד זה ובעמוד הבא באדיבות הרב אברהם זק"ש

7. מרן הראי"ה והפועל המזרחי

הרב העריך מאוד את 'הפועל המזרחי', והביע זאת יותר בעל פה מאשר בכתב. חברי 'הפועל המזרחי' היו באים אל הרב לשאוב ממנו עידוד רוחני ולהתייעץ עמו. כן פנו אליו בשאלות הנוגעות לפתרון בעיות עבודה וחברה ויחסי עובדים ומעבידים לאור התורה. כך סיפר ישעיה ברנשטיין, ממיסדי 'הפועל המזרחי' והוגיו ומעורכי ביטאונו 'נתיבה'.³²

וכך אמר מרן הראי"ה לרב משה צבי נריה, לפני ועידת 'הפועל המזרחי', בשנת תרצ"ה:³³

צריכים להודיע ולהעמיק את ההכרה, שהקדושה אף פעם לא העיקה על החיים. בית המדרש של סיני היה אחד במהותו. אם נראה כאילו יש שניות בין תורה וחכמה, הרי זו רק תוצאה של הגלות המפוררת. והוא הדין גם ביחס לתורה ועבודה, אין שום דבר החוצץ ומבדיל ביניהן.

ולרגל שבע שנות קיומה של תנועת 'הפועל המזרחי', שיגר מרן הראי"ה את איגרת הברכה הבאה (מאמרי הראיה, ח"א, עמ' 69):

רוח ד' אשר על עמו, מבקש לו את נתיבותיו, איך לחזור במהלך החיים בתוך מערכות הבנין והתחיה, אשר לנו בארץ אבות. אם גם זמנים רבים יוכהה האור, אם גם שדרות רבות לא תהיינה חדורות בהתגלות לבם ובמפעלי חייהם מאותו הרוח

32. שבחי הראי"ה, מהדורת תש"ע, עמ' 373.

33. שבחי הראי"ה, מהדורת תש"ע, עמ' 376.

הקדוש, מאותה נשמת ד' העליונה, המניעה את כל הגלגל של הבנין והתחיה בכל מצעדיה, אין כח שיוכל לסתם את החדירה של האורה, שהיא כל כך מקורית, כל כך טבעית לנו אותה האורה, שהיא חוללה באמת והיא מחוללת את כל הנפלאות הגדולות, אשר עינינו רואות, להקים את ניר ישראל על ארץ ירושתו.

אם ארחות של חול יתגלו במהלך החיים של שאיפת הבנין שהוא כולו אוצר קודש קדשים, ואם רבים יהיו ההולכים בהם, ואת העבודה הקדושה הזאת במחשבת חול, ובעובדין דחול יעשוה, הנה עד מהרה, מבלי משים, יתפרץ הסער שבלב, ימצא לו נתיבה בלב החלק היותר עדין, היותר נלבב, והיותר משוקה מטללי התחיה וממקורותיה, ויגלה את הנהרה של נתיבת אמת.

המחשבה הלאומית וכל ענפיה, האצילים והמעשיים, לבשו בחלקים מהם לבושי חול, ולפעמים יותר מדאי עבים, יותר מהמדה חוצצים בעד אותה האורה, הדוחפת את הכח המוסרי הכללי של האומה הגולה אלפי שנים, ולא זנחה את מקורה, ולא מעלה בנחלת קדשה, וכל צעד שהוא יותר מעשי יותר קרוב אל הגשמתה של מטרת הקודש, שהיה ראוי לו להיות יותר ספוג בהבלטה ניכרת מאותה האורה, שהיא יסוד כל התחיה, הננו לפעמים מלאי צער, אם נפגש שמה את המעמד החוצץ, את הקשחת הלב וכהות הרגש, את רשלנות המפעל ואת ההזנחה במהלכי החיים, את היסוד המעשי השכלי וההרגשי, של אוצר חיינו, אור האומה, אור העולם, מכון הכבוד לישראל. אבל יחד עם המסה הזאת אשר הננו מנוסים בה כעת בראשית צעדי בנינו בארץ אבות, הנו מלאים עז, לראות כי סוף כל סוף אותו הרוח העליון, אותו מעין החיים שהוא מוכרח להופיע באורו, הנה הוא מתקרב לבא, ובשדרת העובדים, הנה יש לנו כבר חלקים אשר האיר שם שחרנו, השחר המקורי, דעת ד', דעת החיים, דעת העולם, דעת האומה, ממקור ישראל, נשיאת הנס לעבודה, ליגיע כפים, לפתח ולשדד את תלמי ארץ המורשה, לא ברוח מתנכרה, ולא בסדרי חיים שהם זרים לנו, המחשיכים את יפעת הקודש.

סוף כל סוף, ככר העבודה הולך ומאיר בארץ האבות, והוא מוצא לו את נתיבותיו ב'נתיבה'.

חזקו ואמצו והיו למופת, אחים, חלוצים, גבורי רוח, טהורי לב וכבירי מפעל.

ויהי נועם ד' עליכם ותשאו ברכת דור דורים, אמן.

ג. ערכה של החקלאות בארץ-ישראל במשנת רבנו הרצי"ה זצ"ל

רבנו, הרב צבי יהודה, בשיחותיו עמד על דבר חשיבותה של עבודת האדמה בארץ-

ישראל כתכלית מיוחדת בפני עצמה:³⁴

34. שיחות הרב צבי יהודה, דברים, סדרה ב, סע' 24, דברים, עמ' 47-49.

(נאמר) בגמרא סוטה (יד, א): 'מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לא"י? וכי לאכול מפריה הוא צריך או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצות נצטוו ישראל, ואין מתקיימין אלא בא"י, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי. יש המבינים דברים אלה באופן לא מדוייק, כאילו הכוונה היא לקיים תרומות ומעשרות, שמיטה ושאר מצוות התלויות בארץ. זו טעות, כי לא ארץ-ישראל תלויה במצוות אלא להיפך, המצוות הן התלויות בארץ! הכלל הגדול של קדושת הארץ מתגלה בפרטים של מצוות התלויות בארץ. הכלל הוא המקור והשורש של הפרטים. הכלל של 'עם זו יצרתי לי' (ישעיהו מ"ג, כא) מתגלה על-ידי התורה כולה לכל פרטיה ודקדוקיה. מתוך הנורמליות והבריאות של אוריא דארץ-ישראל, נמשך השכלול של המצוות התלויות בארץ.³⁵

והוסיף ואמר רבנו הרצי"ה:³⁶

הגאון רבי יואל סירקיס חיבר ספר, אחרי חיבור ה'בית יוסף' על 'הטור', עוד 'בית': 'בית חדש'. בחלק אורח חיים,³⁷ הוא דן בנוסח של ברכה מעין שלוש על שבעת המינים, פירות ארץ-ישראל. יש שרצו להשמיט מנוסח הברכה את המילים: 'ונאכל מפריה ונשבע מטובה', שלכאורה אינן מתאימות לברכה שבקדושה. וכי אנו מצפים לבנין ירושלים בשביל לקנות? אומר על זה הב"ח: במאי עסקינן? בפירות של ארץ-ישראל. אם אנו יודעים באמונה שלמה שהארץ קדושה, אז הקרקע קדושה, האויר קדוש והפירות קדושים. זהו חיסרון הכרה וחסרון אמונה לחשוב שאין קדושה באכילת פירות ארץ-ישראל. הלוואי ונזכה לאכול כמה שיותר מפירות ארץ-ישראל. בתשובות ה'חתם סופר' חלק שישי יש חידושים על פרק 'לולב הגזול'. הוא כותב ש'עבודה בקרקע גופה' מצוה ומוסיף (חידושי חת"ס, סוכה לו א. ועיין תורת משה, שופטים, ד"ה 'מי האיש'): 'להוציא פירותיה הקדושים'. הבננה קדושה, הטומטה³⁸ קדושה. יש להכיר מהו סדר זרעים בארץ-ישראל. זוהי

35. וסיים רבנו: "המובן האמיתי של דברי חז"ל במסכת סוטה מתברר על-ידי רבי עזריה פיגו בעל 'גידולי תרומה', שהיה גאון בהלכה, מהגאונים הגדולים באיטליה, בספרו 'בינה לעיתים' (דרוש מו) העוסק בעניני אמונה. הוא מעיר שלא כתוב בלשון חז"ל ש'משה רבינו ביקש ליכנס לארץ בשביל קיום מצוות, אלא 'הרבה מצות נצטוו ישראל... אכנס אני לארץ' – לא בשביל הפרטיות שלי, אלא 'כדי' שהמצוות של כלל-ישראל יתקיימו על ידי. משה רבינו ידע את הערך שלו בתור מחנך של עם ישראל. לכן מתוך הערך הכלל-ישראלי של משה רבינו השקול כנגד כל ישראל, נבעו הגעגועים והשאפה לזכות את הרבים...".

36. שיחות הרב צבי יהודה, ארץ-ישראל, עמ' 24. הדברים נאמרו גם ביתר קיצור בשיחות הרב צבי יהודה, דברים, עמ' 211.

37. טור, אר"ח, סי' ר"ח.

38. עגבנייה, רבנו לא השתמש במלה זו מפני נקיות הלשון.

אמת מאוד רצינית, עומק יראת-שמים של גדולי ישראל שהיה להם קושי גדול לצאת מארץ-ישראל לחוץ-לארץ. חוץ-לארץ אווירה טמא (שבת יד, א), גושה טמא (נזיר נד, א).

עוד אמר:

הארץ הזאת היא קודש, וכשהחתם סופר' קובע בדברי קודש שפירות ארץ-ישראל הם פירותיה הקדושים של הארץ, אין זו מליצה אלא חכמה עמוקה שידע אותה ה'חתם סופר'. הארץ היא קודש והפירות הם קדושים. יש קדושה בבגנה הזאת ובטומטה הזאת, בעלה הזו, בענף הזו, ויש קדושה בשביל הזו, שנראה באופן חיצוני כאילו יש דומה לו באיזה מקום בחוץ-לארץ... קדושת ארץ-ישראל היא קדושת מציאות, היא עובדה. וכשישראל זוכים, הקדושה של 'אשר קדשנו במצוותיו וציונו' כוללת את כל מצוות התורה: מקריאת שמע ותפילין ועד עבודת הקרקע בארץ-ישראל. וכשה'חתם סופר' קובע בדברי קדשו, שעבודת הקרקע בארץ הזאת, עיבוד כל רגב וכל מילימטר היא מצוה כמו הנחת תפילין - זו אינה מליצה...

יש סוג של אפיקורסים שמתחשק להם רק חלק מן המצוות: סעיף זה ב'שולחן ערוך' למשל מצות הנחת תפילין, מוצא חן בעיני בוודאי, אבל מצות עבודת הקרקע, שה'חתם סופר' מדמה אותה לתפילין, היא ציונית ולאומית, היא אינה יפה, היא אינה מקובלת על 'החרדים הצדיקים'. לעומתם, קיימת אמונה, אמונה ב'חתם סופר', אמונה בב"ח, אמונה בגאוני וקדושי ישראל הנמשכים מרבינא ורב אשי, רבותינו אשר אנו עפר תחת כפות רגליהם...³⁹

החתם סופר כותב שעבודת הקרקע בארץ-ישראל היא מצוה דאורייתא; ידועה אמרתו שעבודת הקרקע בארץ-ישראל היא כהנחת תפילין. כמו שזו מצוה דאורייתא, כך זו מצוה דאורייתא 'משום ישוב ארץ-ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים' (ח' חת"ס, סוכה לו, ב). המובן של ישוב הארץ הוא ישוב הארץ ממש, ישובה של הארץ, כפי שאומרים חז"ל במסכת שבת (פה, א) על הפסוק 'שבי הארץ' (בראשית ל"ו, כ) שהיו בקיאים בישובה של ארץ, שהיו אומרים: מלא קנה זה לזית, מלא קנה זה לגפנים, מלא קנה זה לתאנים, שידעו להבחין איזו מידה של קרקע מתאימה לגידול זיתים וכדומה. זה המובן של ישוב הארץ בלשון חז"ל. לזה מצטרפים גם אמנות, מסחר וכדומה (עי' דרשות חת"ס, ב, עמ' רעו), אבל הנקודה העיקרית היא ישובה של הקרקע ממש, של הארץ ממש.⁴⁰

39. מזמור י"ט למדינת ישראל, סע' 10, שיחות הרב צבי יהודה, ארץ-ישראל, עמ' 266-267.

40. שיחות הרב צבי יהודה, ארץ-ישראל, בעניני התיישבות, סעיף 6-7, עמ' 89-90. ושם מובאת תשובתו לשאלה: "איך אפשר לקיים מצות 'שויתי ד' לנגדי תמיד' (תהלים ט"ז, ח) כשעוסקים

בהזדמנות אחת נשאל רבנו הרב צבי יהודה: "כיצד תוכל ההתישבות הדתית לקדם את היהדות הדתית במאבקה על עיצוב דמות המדינה, ומה הוא חלקה במאבק זה עד היום?". וכך השיב:⁴¹

גדול ויטודי הוא חלקה (של ההתישבות הדתית) במאבק זה עד היום - וכן גם מכאן ולהבא, קודם כל בעצם העובדה המופתית שיש בה לעיקר קיומה של מצות ישוב-ארץ-ישראל, 'וישבתם בה', ולהבקיאים בישובה של ארץ אומרים מלא קנה זה לזית, מלא קנה זה לגפנים, מלא קנה זה לתאנים' (שבת פה.), ש'עבודת הקרקע בארץ-ישראל היא גופא מצוה להוציא פרותיה הקדושים' (לשון החתם-סופר). מתוך יסודיותה של עובדה זו כשהיא לעצמה, תוסיף ההתישבות הדתית לקדם את היהדות הדתית כולה, לשכללה ולהאדירה, להגדיל לה ולהרבות לה עוז ואומץ, כח ופועל.

כמו בתוקף מציאותה וגידולה, המעשי והרוחני, של השקידה וההתמסרות לביצור המשק ופתוחו, לכל חלקיו וצדדיו, של ההתחזקות וההתאמצות בשלימות ובעליה, באמונה ובדביקות, בלימוד ובקיום, לתורה ולמצוות לכל פרטיהן ודקדוקיהן, בהגינות ורוממות מוסרית ומדותית של אהבה ואחוה הדדית, חברתית וכלל-ישראלית, במלא תודעת היעוד הדורותי של עשיית מעשי ד' הבוחר בישראל ובתורה וגואלם ומקימם לתחיה שלימה, - כן מוסיפה ומרבה היא שפע ברכה ותעצומת שגב כשהיא משמשת דוגמא ומופת, בארחות קיומה וגידולה, גם לסביבות ההתישבות של אחינו הרחוקים מבריאות חיינו וארך ימינו של תורה ומצוות, המופיעה מתוך אמתת אמונה ותפארת עול-מלכות-שמים, והנבוכים במחשבות עולמם ובמעשי חייהם, וגם למרחבי ישובנו ולתפוצות עמנו בכלל. כפי הצלחת התקדמותה של ההתישבות הדתית, בריבוי אורה הרוחני ועוזה המעשי בתוכה פנימה, ממנה הקרנת תגברתה ותוספת כחה לכל קידוש השם בתקומת עמו ונחלתו וקוממיות ישועתו.

ועל דברי פלוני שכתב: "בזמן שאתה הולך אחר מחרשתך השוב על רמזים העליונים הרוחניים שישנם גם במצוות של עבודת האדמה. כשאתה מקיים 'וערלתם את פריו שלש שנים' חשוב אז על בנך, כי הכתוב מרמז גם לתינוק..." - העיר רבנו:⁴²

בעבודת אדמה? תשובה: כך לשון החתם סופר: עבודת הקרקע בארץ-ישראל היא מצוה כמו הנחת תפילין. כשיודעים שזו מצוה ומתוך-כך עושים אותה - זה יוצר קדושה: 'אשר קדשנו במצותי'..."

41. "עלונים", בטאון עזרא, אייר-סיוון ה'תשי"ז, ומשם בלנתיבות ישראל, ח"א, עמ' ריט [רצו-רצז].

42. שיחות הרב צבי יהודה, שמות, עמ' 195.

בקביעות העסק במצוה זו, והיא בעצמה עבודת ד', אין לפנות ולחשוב על מצוה אחרת, אלא יש להעמיק להתרומם ולהתקשר עם התכן של מצוה ועבודה זו בעצמה (וע' מוסר אביך 'בכל דרכיך דעהו'); אך למדרגות מיוחדות יש ענין להמשכת כונות לשאר עניני מצוה ועבודה עם קשריהם ההדדיים ועם כווני רמזיהם.

אם כן, דברי הב"ח והחתם סופר, בשבחה של עבודת הקרקע בארץ-ישראל וקדושת פירותיה, מקבלים משנה ערך בתקופתנו, בעת שבה אור הישועה הזרוחה מאיר בתכונתו (עי' אגרות הראיה, ה"ב, איגרת שע"ח, עמ' לז) ופריחה חקלאית היא מסימניה המובהקים.

מחיבת החקלאות לחיבת החקלאים אצל רבנו הרצי"ה

יש להוסיף כי מתוך שיטתו זו של רבנו הרב צבי יהודה, נגזרה חיבתו לחקלאיה של הארץ. וכך התבטא:⁴³

המצווה מן המובחר היא ההתמסרות לעבודה באדמת הקודש, בין בקיבוצים בין במושבים. כל הגוונים חשובים ונכללים בערך המיוחד של עיסוק ממשי עובדתי ביישוב הארץ. זה הכלל הגדול, וממנו מתפרטות צורות חיים שונות. יש מקום לדון על פרטים שונים שבסדרי החיים, אבל מצד הכלל הזה יש חיבה יתירה לקיבוצים ומושבים. חיבה יתירה, חביבות יתירה, התאהבות יתירה!

גם כאשר יצא רבנו הרצי"ה נגד הרחצה המעורבת הנהוגה בקיבוצים, ביטא רבנו את חיבתו הגדולה להם. וכך אמר:⁴⁴

יש לי אהבה גדולה לקיבוצים ולמושבים, ועם כל זה יש צורך בשכלול בכמה דברים. יש לי כאב ופצע על הרחצה המשותפת, ממש כאב ועלבון. זו שחיתות וטומאה הנמשכת מהגויים... למה זה קורה אצל אנשים כל-כך נחמדים ויקרים! במקום הזה – שבו מקיימים מצות ישוב הארץ השקולה כנגד כל המצוות שבתורה (ספרי ראה, פ) – מופיעה טומאת מקדש וקדשיו...

השלכה נוספת לשיטתו של רבנו הרצי"ה הייתה במישור הפוליטי: כאשר 'המזרחי' והפועל המזרחי' התמודדו בנפרד בבחירות לכנסת, נשאל רבנו למי להצביע, ותשובתו הייתה: ל'פועל המזרחי', שהיא "מצווה מן המובהר" כלשון רבנו, שהוסיף וסיפר:⁴⁵

43. שיחות הרב צבי יהודה, ארץ-ישראל, בעניני התיישבות, סעיף 15, עמ' 94.

44. שיחות הרב צבי יהודה, בניין הבית, איש ואשה, סע' 28, עמ' 42-43.

45. שיחות הרב צבי יהודה, ארץ-ישראל, בעניני התיישבות, סע' 5, עמ' 89.

נפגע מזה קצת פנקס⁴⁶ זכרוננו לברכה שהיה מיודד איתי, וכתב לי: מדוע 'הפועל-המזרחי' הוא מצווה מן המובחר ו'המזרחי' אינו חשוב? עניתי לו ש'המזרחי' חשוב מאוד, אבל 'הפועל-המזרחי' הוא מצווה מן המובחר מפני שהוא כולל את החלק הזה של היהדות הדתית שמקיים מצוות 'וכי תבואו אל הארץ ונטעתם' (ויקרא י"ט, כג). יש ערך מיוחד לאלה שעוסקים בנטיעה ממש, ביישוב ממש, בעבודה חקלאית ממש. זהו בירור כללי ויסודי של ערך החלק החקלאי הזה, ומתוך כך יש מקום להתבונן בפרטים. אם הצורה היא קיבוצית או לא קיבוצית, זה עניין אחר.

אחתום פרק זה במסופר על רבנו, הרב צבי יהודה, שאמר:⁴⁷

לגבי המחלוקת בין יעקב ועשו על הברכה: על מה היתה כל המחלוקת? על טל שמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש, כלומר הצלחה בעבודה החקלאית.⁴⁸ הוא הוסיף בחיך שזה רעיון שצריך למסור ל'פועל המזרחי'.

ד. ערכה של החקלאות בארץ – השלכות מעשיות (איגרות הראי"ה)⁴⁹

מין הראי"ה, מתוך ראייתו את חשיבותה של ארץ-ישראל ההולכת ונבנית ובתוקף תפקידו כרבה הראשי, פעל למען תוצרתה של הארץ בכלל – ובפרט התוצרת החקלאית. להלן נביא צרור של כשלושים אגרות, חלקן נדפסו במקומות שונים ורובן מכתב-יד, העוסקות בעניין זה. לא נעסוק בהשתדלותו של מין הרב זצ"ל למען עבודה עברית בכלל ולא בהעדפת תוצרת התעשייה הארץ-ישראלית, אלא בעניינה של התוצרת החקלאית היהודית בארץ-ישראל. אף לא עסקנו בפעילותו של מין הרב זצ"ל לעידוד גידול פרי עץ ההדר, האתרוג, הקובעת ברכה לעצמה. נפתח בשתי איגרות כלליות אודות הנושא הרחב, ולאחר מכן באיגרות העוסקות בעניינים פרטניים שונים: תעשיית הקמח ומצות לפסה; תוצרת שמן כשר לפסת; ייצור חרוסת; מפעל גריסים; תעשיית היין, הגפנים והיקבים; חלב ישראל; ותערוכת התוצרת העברית.

1. תוצרת הארץ

כו טבת תר"ץ.

46. דוד צבי פנקס, תרנ"ו-תשי"ב. מראשי בנק מזרחי, חבר עיריית תל-אביב ושר התחבורה בממשלת ישראל.

47. צבי קודש, לרב שלמה אבינר, ח"א, ספריית חוה תשס"ה, עמ' 312.

48. אמנם בעניין זה עיין בשיחות הרב צבי יהודה, בעריכת הרב שלמה אבינר, בראשית.

49. כל איגרת שלא צוין בצידה מקור, נדפסת מכתב-יד.

אחים חביבים בגולה (כולו) [כולה],

החזקת ישובינו בארץ ישראל, וההשתתפות הכללית של האומה כולה בעזרת התפתחותו, הולכת ומכה גלים בלב כל איש יהודי מקרוב ומרחוק, הצרות האחרונות והאכזריות הברברית עם כל הרציחות הנוראות והפראיות, אשר צוררינו הוציאו אל הפועל, על ידי עוזרים ומסיתים שונים, העמיקו עוד ביותר את החפץ הזה בכל השדרות של עמנו בכל מקום שהם. קהל עדת ישראל הראה התענינות מיוחדת בגורלה של ארץ ישראל עתה, באופן חודר ואהבת אחים מופתית.

דבר אחד אמנם חייבים אנו להעיר עליו כי בנין ארץ ישראל וישובה, מותנה הרבה גם בכל הזמנים יחד עם כל התמיכות והעזרות השונות מאחינו שבגולה דוקא עם העזרה היותר מכובדת היותר כללית והיותר איתנה, שהגיע עתה הזמן לדבר עליה השכם ודבר.

השימוש בתוצרת ארץ ישראל מצד אחינו שבגולה, זהו אבן הפינה של בנין הארץ, היין, השקדים, האתרוגים, תפוחי-זהב וכיוצא בהם מפרי הארץ מעשי ידי אחינו, הם היו היסודות הראשונים, ביחוד להרחבת הישוב המתחדש, באה אחרי כן התעשייה המתרחבת של אחינו בא”י, והוסיפה על התכנית הקדומה, אמנם לא כבשה עדיין את השוק של היהדות שבגולה כראוי לה.

המשבר, השנאה הכללית והעורון של המשטמה מצד החלקים של בני הנכר בא”י ובארצות הסמוכות בזמן האחרון העמיד אותנו לקראת השאלה הגדולה על הדרך של התקדמותה של תוצרת הארץ לשם שגשוג ישובינו בקודש. ועתה חייב[ת] כל הגולה לשמוע בהקשבה רבה את הד הקול של תוצרת ארץ-ישראל, מעשי ידי האחים הבונים את ארץ האבות והבנים, את ארץ הצפיה והתקווה היסודית הנצחית, לכל עם ד’ הגוי כולו (עיין מלאכי ג’, ט; עבודה זרה לו, ב).

אחיי מיידיס גאולה בלאו
 החזקת ישובינו בארץ ישראל, וההשתתפות הכללית של האומה כולה בעזרת התפתחותו, הולכת ומכה גלים בלב כל איש יהודי מקרוב ומרחוק, הצרות האחרונות והאכזריות הברברית עם כל הרציחות הנוראות והפראיות, אשר צוררינו הוציאו אל הפועל, על ידי עוזרים ומסיתים שונים, העמיקו עוד ביותר את החפץ הזה בכל השדרות של עמנו בכל מקום שהם. קהל עדת ישראל הראה התענינות מיוחדת בגורלה של ארץ ישראל עתה, באופן חודר ואהבת אחים מופתית.

כ"ו ט"ב

אחים חייבים בגולה כולו.

החוקת ישובינו בארץ ישראל, והתשתתפות הכללית של האומה כולה, בעזרת התפתחותו הולכת ומכה גלים בלב כל איש יהודי מקרוב ומרחוק הצרות האחרונות והאכזריות הכרבית עם כל הרציחות הנוראות והפראיות, אשר צוררנו הוציאו אל הפועל, על ידי עוזרים ומסיחים שונים, העסיקו עור ביותר את החפץ הזה ככל השדרות של עמנו בכל מקום שהם, קהל עדת ישראל הראה התענינות מיוחדת בגורלה של ארץ ישראל עתה, כאופן חודר ואהבת אחים מופתית,

דבר אחד אמנם חייבים אנולעהיר עליו כי בנין ארץ ישראל וישובה, מותנה הרבה גם ככל הזמנים יחד עם כל המסיכות והעזרות השונות מאחינו שבגולה רוקא עם העזרה היותר מכובדת היותר כללית והיותר איתנה, שהגיע עתה הזמן לדבר עליה השכם ודבר,

ד"ר/ד"ר/ד"ר/ד"ר השימוש בתוצרת ארץ ישראל מצד אחינו שבגולה, זהו אכן הפינה של בנין הארץ, היין, היקדים, האחרונים, תפוחי-זהב וכיוצא בהם מפרי הארץ מעשי ידי אחינו, הם היו היסודות הראשונים, ביחוד להרחבת הישוב המתחדש, באה אחרי כן התעשייה המתרחבת של אחינו בא"י, והוסיפה על התכנית הקדומה, אמנם לא כבשה עדיין את השוק של היהדות שבגולה כראוי לה,

המטבר, השנאה הכללית והעוררן של הממשלה מצד החלקים של בני הנכר קצ' בא"י ובארצות הסמוכות, בזמן האחרון העמיד אותנו לקראת השאלה הנדולה על הדרך של התקדמותה של תוצרת הארץ לשם שגשוג ישובינו בקודש, ועתה חייב כל הגולה לשמוע בהקשנה רבה את הר הקול של תוצרת ארץ-ישראל, מעשי ידי האחים הכונים את ארץ האבות והכונים את ארץ הצפיה והתקוה היסודית הנצחית, לכל עם ד' הנוי כולו,

ק"ק

משמנת המדרגות שבצדקה הפרטית שמנה הרמב"ם (מתנו"ע ל', ז), ידוע הוא, שהראשונה והחשובה שבהן היא המעלה הגדולה שאין למעלה ממנה היא המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו, עד שלא יצטרך לבריות לשאל ועל זה נאמר "והחזקת בו" "וחי עמך" (ויקרא כ"ה, לה), כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך, ואם בסדרי הצדקה הפרטית הדבר הוא ככה, מה נאמר בדבר סדרי הצדקה הכללית, אשר נדיבי עם חייבים לעשות לעמם ולארצם, שהמדריגה היותר עליונה צריכה להיות היסוד הראשון שבחיובי האחוה, "והחזקת בו – וחי עמך".

התעוררו אחים יקרים בכל הגולה, כל פזורי ישראל לעבוד עבודת מתנה (ע”פ במדבר י”ח, ז) עבודת ד’ ועמו,⁵⁰ בעד תוצרת ארץ ישראל מעשי ידי אחינו היושבים בה והמתאמצים להחזיק בשוליה⁵¹ עד אשר יבקעו קרני השחר של אור גאולה וישועה בתקות העולמים אשר לכל בית ישראל מדור לדור. היו בטוחים אחים אהובים, שבהפצת תוצרת הארץ בכל עוז, הנכם עושים את העזרה היותר פועלת והיותר מכובדת להחזקת המעמד הפרטי והכללי של אחינו הבונים את אדמת הקודש לאות ולמופת ולצפירת תפארה (ע”פ ישעיהו כ”ח, ה) וצמיחת קרן ישועה לכל ישראל לעולמים. היו ברוכים אחים אהובים ממקור הברכות, כנפשכם היקרה ונפש אחיכם הנאמן השולח לכם את ברכתו מקרב לב ונפש מהר הקודש מירושלים.

2. כרוז למען תוצרת הארץ⁵²

אחים חביבים! כל דבר המחזק את כחו של ישראל בארצו הקדושה הרי הוא כלול במצוה הגדולה השקולה ככל המצוות שבתורה (ספרי ראה פ), שהיא: ישוב ארץ-ישראל, חזקתה ובנינה. וכאשר כולנו יודעים שלא פחות ממה שכל הנדבות הבאות לשמה של המטרה הקדושה הזאת של ישוב א”י פועלות לטובת בנינו המקודש, יפעל השימוש התדירי רק בתוצרת אחינו בא”י לחזק את עמדתנו בארצנו הקדושה.

על כן הנני קורא לכל אח ואחות מבני עמנו: שימו לבבכם על גורלנו! ודעו והבינו מה ד’ דורש מאתנו ביחוד בזמן הזה, שמצד אחד אנו רואים ”עת לחננה” (תהלים ק”ב, יד), באה השעה שרוח חן ותחנונים (ע”פ זכריה י”ב, י) לרצות את עפר ארצנו הקדושה ולחונן את אבניה הולך ומתאמץ בכל מחנות ישראל, ומצד השני הנה אויבינו יהמיו ומשנאנו נושאים ראש (ע”פ תהלים פ”ג, ג), לחבל ולהרוס את כל משגב ישראל בכל קצות הארץ. והמנוס היחידי הולך הוא ומתבלט שהוא רק אחד: לשוב לערש קדשנו, מקום בית חיינו. ואיך זה נוכל לעמוד מרחוק ולא להשתתף בכל כוחנו לעזרת בנין עמנו וארצנו ההרוס, ע”י השימוש התדירי בתוצרת ארץ ישראל?

התגבורת להשתמש בתוצרת אחינו בא”י תחזק ג”כ את האהבה ואת האחוה בכל שדרותינו, ותעזור לנו הרבה גם לרפואת הפצעים הרוחניים שלנו, ממקור החיים

50. על-פי דברי הימים-ב, ל”ה, ג. ועיין לנתיבות ישראל, ח”ב, עמ’ סא [תקלה]. שיחות הרב צבי יהודה, במדבר, עמ’ 444 הערה 25.

51. על-פי רבי יהודה הלוי, בשירו ציון הלא תשאל.

52. כרוז קיר מכ”ב בטבת תרצ”ד. נדפס ב’ההד’, שנה ט, חוברת ה, שבט תרצ”ד; אוצרות הראי”ה, ד, עמ’ 121, מכרוי ראי”ה, כרוז קכא, עמ’ 118.

של האחדות והאחוה האמתית של "ישראל גוי אחד בארץ" (שמ"ב ז', כג; דה"א י"ז, כא), הנושא מעולם ועד עולם את דגל ד' אחד ותורתו האחת הנצחית, שהאירה ושתאיר כל מחשכי הגלות.
התחזקו להשתמש בתוצרת ארץ ישראל מעשי ידי אחינו, בוני חרבותיה, ונזכה כולנו לגאולה שלמה במהרה בקרוב.
 אברהם יצחק הכהן קוק

3. "ארץ חטה"

ט אדר תר"ץ.

אדונים נכבדים.

בכל לב הנני תומך את הרעיון של הפצת הקמח של תוצרת הארץ שלנו בארץ ישראל. כל הכספים הזורמים לחו"ל לידי זרים, בעד היסוד המזין היותר חשוב – הלחם, צריך שיזרמו כדי לחזק את מעמדנו בארץ.
 לנו חביבה היא התעמולה גם כן מצידה הרוחני, הארץ והמזון, הארץ ופרותיה, הולכים אצלנו שלובים. קדושת המאכל⁵³ הלא היא תופסת את המקום היותר גדול בקדושת ישראל. היו בנו אנשי מעשה, גם בראשית הצעדים של היישוב הישן, שהיו מתאמצים, מאחר שזכו להיות קבועים בארץ ישראל, שלא יבוא אל פיהם כי אם המזון של גידולי הארץ, מזונותיה של ארץ ישראל.
 שקיקה זו צריכה להיות כפולה ומכופלת כעת, בזמן שאנחנו צריכים לבצר לנו את עמדתנו, בעת אשר הננו מוקפים מכוחות מכשילים מבית ומחוץ [את] אחדותן של ישראל, ורגש האחריות של העמדה הכללית שלנו בארצנו הקדושה צריכה לחייב אותנו להתאמץ בעד הרעיון של מזון הארץ, של קמח הארץ שלנו, של בנינו בוני הארץ ומיישביה.
 מובן שתנאי יסודי צריך הוא להיות לשמור את חוקי הארץ, את דבר ד' שבמצוות התלויות בארץ, המקושרות בייחוד עם מזון הארץ, אזי תצליח חיבת הארץ בהיותה מתאימה לחיבת הקודש שהיא תפארתה ומעוזה.
 חזקו ונתחזקה אחים בעד עמנו בעד ארצנו ובניינה, על ידי הפצת תוצרותיה, ובייחוד התוצרת המזינה היסודית, קמח הארץ.
 אחיכם הנאמן,
 אברהם יצחק הכהן קוק

53. עיין אורות הקודש, ח"ג, עמ' רצ-רצה.

4. טחנות הקמח חיפה – מצות^{55,54}

אקיים בזה את ח”י [=חתימת ידי] הרבנים הגאונים הנ”ל כדחזי ודבריהם א”צ חיזוק.

ולאות אימוץ⁵⁶ בעה”ח כ”ח טבת תרפ”ה פעה”ק ירושלם.

הק’ אברהם יצחק הכהן קוק

5. באותו עניין⁵⁷

אחינו היקרים,

אחד מהדברים המרנינים את לב כל איש ישראל,⁵⁸ שלבו ונפשו נתונים לארצנו הקדושה ולהרחבת השפעתה על חיי עמנו גם בארץ מרחקים, הוא בית האפיה⁵⁹ למצות, אשר על יד⁶⁰ הטחנות הגדולות בחיפה, שנוסד מחדש בהאי שתא, תרפ”ו. מצה זו, שבזו השנה⁶¹ הננו עדים על כשרותה והידורה, היא הולכת לשמחת לבנו ומתרחבת, בכל השדרות בארץ ישראל ובארצות הגולה. הרגשה נעימה יריגיש כל איש יהודי בחוץ לארץ, בהיותו נהנה בחג המצות מהמצה אשר היא מגדולי ארץ התקווה והצפיה העמוקה לכל העם כולו אסיר התקווה (ע”פ זכריה ט’, יב), הרבה קשורים⁶² נפשיים הולכים הם⁶³ ונארגים ע”י חבה קדושה זו, בהתגשמותה בלחם העוני אשר לזמן חרותנו, בהיותה מתוצאתה של ארץ החמדה, ובשביל כך המצה הזאת היא הולכת⁶⁴ ומתחבבת על בני עמנו בכל מקום שהם.

54. הצטרפות מרן הראי”ה לתעודת הכשר של רבני חיפה, הרב ברוך מרקוס, הרב אליהו ריינה והרב יהושע קניאל, והמשגיה הרב שמשון אהרן פלונסקי, מו”ץ בירושלים. נדפס ב’דאר היום’, ה’ בשבט תרפ”ה.

55. בקיץ תרפ”ג ביקר מרן הראי”ה זצ”ל בטחנות הגדולות, שם ”סודר עם ההנהלה ע”ד תקון תרומ”ע של הקמחים”, ומוסיף רבנו הרב צבי יהודה במכתבו למשפחתו, משפט המוקף בסוגריים: ”המנהל הראשי אמר, כי מעניין לו לראות בשני אנשים גדולים את תפיסתם את הטכניקה של המכונות הגדולות – עם כל גדלות מעוף רוחם, והיינו: איינשטיין ומרן אבא”.

56. ייתכן שצ”ל: אמו”צ = אמת וצדק.

57. נדפס בעיתון ’דאר היום’, כ”ה באדר תרפ”ו. אנו הבאנו את נוסח כתי”ק וציינו בהערות את ההבדלים שבין הנוסחים.

58. בעיתון: בישראל.

59. שם: המאפיה.

60. שם: ע”י.

61. שם: שבשנה זו.

62. שם: קשרים.

63. שם ליתא מלה זו.

64. שם: הולכת המצה הזו ומתחבבת.

הנני בזה מחזק⁶⁵ את ידי העוסקים בהקמת המכון הזה, שיש בו הרבה מיסוד הבנין והפריחה של ארץ ישראל, ואביע את רגשי כבודי וברכתי הנאמנה לכל אחינו המהדרים אחרי מצתה⁶⁶ של ארצנו הקדושה, ברב חבת קודש, ישאו ברכה מציון, כנפשם היפה ונפש אחיהם ועבדם הנאמן המצפה לתשועת ד' על עמו וארצו במהרה בימינו בקרוב.
אברהם יצחק הכהן קוק

6. באותו עניין⁶⁷

שמחו אחים יקרים והודו לד' חסדו אשר החיינו והגיענו לזמן הזה שנוכל לכבד את קדושת החג הקדוש חג המצות, זמן חרותנו ופדות נפשנו, בהמצות של תבואת ארץ חמדתנו הנעשות בכשרות ובהדור תהלי"ת (=תהילה לשם יתברך) ויאכלו ענבים וישבעו (תהלים כ"ב כז), ויזכרו מרחוק את ד' וזכר ציון וירושלים תעלה על לבבכם (ע"פ ירמיהו נ"א, ט), לחבב את מצות ארץ ישראל בחבה קדושה ומהרה נזכה כולנו יחד לראות בתשועת ד' על עם קדשו וחבל נחלתו, וכימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נפלאות (ע"פ מיכה ד', טו), בביאת גואל צדק בשמחת בנין שלם בב"א (=במהרה בימינו אמן) כנפשכם ונפש אחיכם המסור לעבודתכם בקודש בכל לב.

נשיאי וחברי הרבנות הראשית לארץ-ישראל

הנשיא הק' אברהם יצחק הכהן קוק הנשיא יעקב מאיר
הרב הראשי לארץ ישראל ראש הרבנים בא"י

האב"ד דעה"ק ירושלים תובב"א

שמחו אחים יקרים והודו לה' חסדו אשר החיינו והגיענו לזמן הזה שנוכל לכבד את קדושת החג הקדוש חג המצות, זמן חרותנו ופדות נפשנו, בהמצות של תבואת ארץ חמדתנו הנעשות בכשרות ובהדור תהלי"ת (=תהילה לשם יתברך) ויאכלו ענבים וישבעו (תהלים כ"ב כז), ויזכרו מרחוק את ד' וזכר ציון וירושלים תעלה על לבבכם (ע"פ ירמיהו נ"א, ט), לחבב את מצות ארץ ישראל בחבה קדושה ומהרה נזכה כולנו יחד לראות בתשועת ד' על עם קדשו וחבל נחלתו, וכימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נפלאות (ע"פ מיכה ד', טו), בביאת גואל צדק בשמחת בנין שלם בב"א (=במהרה בימינו אמן) כנפשכם ונפש אחיכם המסור לעבודתכם בקודש בכל לב.

צבי פסח במוהרי"ל
פראנק
ראב"ד בעיה"ק
ירושלם
יוסף גרשון הורוויץ
אלי בהר"ז ראם
בן ציון א. קואינקה
אברהם פילוסוף
בנימין אלקוציר

7. באותו עניין⁶⁸

אחינו היקרים, יושבי א"י ופזורי הגולה, שלו וברכה מקודש.

התמונה באדיבות הרב אברהם זק"ש

65. שם: מחזק בזה.
66. שם: מצותה.
67. באדיבות הרב אברהם זק"ש.
68. באדיבות הרב אברהם זק"ש.

אחי האהובים.

אחרי אשר הודענו בכתב ההכשר לשנה זו תרפ”ו, את האיכות של תהלוכות הכשרות וההידורים של ההשגחה היפה, אשר למצותינו החביבות, מצת ארץ ישראל, אשר נסתדרה ע”י בית האפיה למצות, שעל יד הטחנות הגדולות בחיפה, מיסודו של נדיבנו החביב אבי הישוב, הברון רוטשילד שליט”א, שהיא אחת הפעולות הנשגבות אשר הואיל לעשות, להפרחת הישוב, והרחבת בנינו בזמן האחרון, מצאתי לנכון לדבר דברים אחדים, נגדה נא כל בני עמנו מקרוב ומרחוק, על דבר החבה היתירה הראויה להיות נתנת למצה זו, מצת ארץ ישראל הטפוסית, מכל בר ישראל, אשר לבו ונפשו נתונים הם לחבת הקודש של ציון וירושלים.⁶⁹

8. באותו עניין⁷⁰

ב”ה. ירושלם ב’ ה’ אדר ראשון תרפ”ז.

לכבוד אהובי אלופי ומיודעי, הרבנים הגאונים, חברי אגודת הרבנים באמריקא. שלו וברכה מהררי קודש.

אחדשה”ט דהדר”ג (=אחרי דרישת שלומם הטוב דהדרת גאונם) שליט”א. מצאתי לנכון, לבקש את כת”ר, לשחר מכחם הרוחני, כח התורה בעד המצות העשויות באה”ק, בבתי המאפיה הגדולים מיסודו של נדיבנו הגדול הברון עדמונד רוטשילד ד’ יאריך ימיו, שמלבד חבת הקודש, וזכר ארץ חמדה הקשור בהם, הנם ב”ה ערוכות בכשרות ובהידור, ע”י משגיחים ת”ח מובהקים זריזים וזהירים מאד בעבודת הקודש, והענין המקודש הזה נותן מחיה למשפחות רבות מאחינו יושבי א”י, התרים אחר מלאכה ועבודה בזמן הקשה הזה ביחוד. הנני בטוח, ברגשי הקודש הנלהבים אשר בלבבם הטהור, לאהבת ארצנו הקדושה, וחזוק ידי בניה בונה (ע”פ ברכות סד, א), בכל המובנים, שיעשו כל אשר תשיג ידם המלאה אמונה וחבת קודש, לטובת מצותינו החביבות הללו, וצור ישראל (ע”פ שמ”ב כ”ג, ג; ישעיהו ל, כט), יאר פניו אלינו (ע”פ במדבר ו’, כה), וישמחנו מהרה בישועתנו, ונזכה לחדות (ע”פ תהלים כ”א, ז) בחדות ד’ בהר צבי קודש (ע”פ דניאל י”א, מה), ונאכל יחד מן הזבחים ומן הפסחים (פסחים קטז, ב), בבא כל ישראל לחזות בנועם ד’ ולבקר בהיכלו (ע”פ תהלים כ”ז, ד), ששים ושמיחים בבנין שלם. כנה”ר ונפש ידי”ע דוש”ת באה”ר,⁷¹ מהר הקודש מירושלים.

69. נראה שסיום האיגרת אינו בידינו.

70. בעיתון ‘הצפירה’, ד’ בניסן תרפ”ז, נכתב: ”הרב הראשי בא”י, הרב קוק, הוציא קריאה טלגרפית לכל רבני ישראל ולעם היהודי בכלל, שבה הוא דורש, כי להג הפסח יקנו את מצות א”י של טחנת רוטשילד. באותה קריאה נאמר, שע”י קניית המצות האלו מסייעים לבנין א”י.”

71. כנפשו הרמה ונפש ידיו עוז דורש שלום תורתו באהבה רבה.

9. באותו עניין

ב"ה. ה' אדר"א תרפ"ז.

אחינו היקרים, אוהבי ציון ומקראיה, אשר באמריקא,

של' רב, ממכון בית חיינו לעד.

אחים אהובים.

לחוב קדוש ונעים, מצאתי להעיר את לבבכם הטהור על דבר תבת הקודש הראויה להנתן מצדכם להמצות החביבות מעשי ידי אחינו, יושבי ארץ-ישראל, הנעשות בהשגחה טובה והגונה מאד, בכשרות והידור, במאפיות הגדולות בעיה"ק חיפה ת"ו, מיסודו של נדיב דורנו, מקים שוממות ארץ חמדה, הברון עדמונד רוטשילד, שיחי' לאורך ימים טובים.

תקותי חזקה, כי תשימו לבכם, אחינו היקרים, גם לזה, שמלבד הכשרות המצויינת שישנה בעבודת המצות הללו והכנתן, ומלבד יחש האהבה הבאה ע"י זכרון, לארץ חמדתנו, משוש כל ישראל, ותקות עמנו לעד, הנה תחזקו ע"י הרחבת המצה הזו מצת ארץ-ישראל, הרבה ידים עובדות של אחינו בוני ארצנו הקדושה, והרי זו מצוה כפולה ומכופלת, וחזוק לאומי הגון וחשוב.

והנני בזה חותם בברכה נאמנה מקודש, בצפיית ישועה ורוממות קרן לעם ד' הגוי כולו (עי' מלאכי ג', ט; עבודה זרה לו, ב), מהר קדשו וחבל נחלתו, כנפשכם היקרה, ונפש אחיכם נאמן לעבודתכם סלה, השולח לכם את ברכתו מהר הקודש מירושלים.

10. באותו עניין

ב"ה, יום י"ב לחדש שבט תר"צ.

לכבוד ידידי הגביר המרומם, נדיב הלב וטהר הרעיון, מר הלל זלטופולסקי

שליט"א,

של' וברכה.

ידידי הנכבד,

יש כאן דבר ציבורי, הנוגע עד לבי ומקושר הוא עם שמו הגדול של כבוד נדיבנו הברון רוטשילד, שאני חושב שעל ידי אמצעות כבודו יוכל המבוקש לבא, ואני בטוח בטהרת רוחו, שיקבל עליו ברצון את הטורח הזה להציע דברי יחד עם מכתבי זה לכבוד הברון שאני שולח על ידי כבודו.

הענין הוא, זה חמש שנים, שהתכונן פה בחיפה בית מאפייה למצות על יד הטחנות הגדולות מיסודו של הברון שמה. אנכי, עזרתי ליסוד הדבר, משני טעמים. חפץ רב היה לי שהגולה יעלה את הארץ על ראש שמחתו (ע"פ תהלים קל"ז, ו), יזכרו אחינו הרחוקים את ארצנו הקדושה בימי חג חרותינו, ובליל התקדש החג הקדוש ורוממות רוח האומה בכללותה יחוש כל איש יהודי את יד ד' הגדולה השלוחה

אלינו מתוך מסיבות הזמנים לבנין ארץ האבות ותחייתה, ארץ אבות נותנת את המצות המהודרות לכל בניה הנפוצים בארבע כנפות הארץ, לחג הגאולה, לליל שמורים לכל ישראל. שנית, המה לבי על מחוסרי עבודה שבאחינו מכל הסוגים, והנה כר נוסף להעסיק מאות ידים מוכשרות ומבקשות עבודה. אמנם לצערינו, בשנה זו דוקא, בפרק של המשברים השונים שאנו סובלים בארץ מידי זרים, נוסף לנו גם המשבר הזה. פתאום סגרה ההנהלה המקומית פה את בית המאפייה, והעובדים כולם, המשגיחים עם הפועלים, שמעמד פרנסתם הדלה היה קשור עם הירחים האחדים של עבודת המצות נשארו הרוסים משוללי אמצעי חיים לשעה, בזמן כל כך מדאיב בארצנו. לסבה זו הנני שולח את המכתב לכבוד הברון, שבו אני מבליט את דרישתי להמשיך את העבודה, בכל כבוד כשרותה ותפארתה כאשר היתה עד כה, וסוף המצב הטוב של העסק לבא, בע”ה. ואם ח”ו דבר זה לא יהיה אפשר, אז לכל הפחות יתן כבוד הברון את הצו של הענקת פיצויים לאלה העובדים, כשמונים משפחות שנכרת אוכל מפיהם בהפתעה ע”י הסגירה של בית המאפייה. אקוה שכבודו, יקח לו את המצוה הזאת, ויקח דברים עם כבוד הברון בזה, נוסף על מסירת המכתב לידו, בהערה לטובת הענין מצדו. יסלח כבודו על טרחתו כי ידעתי את חבתו העזה, לכל ענינינו בא”י, ואת מושוו הלושיע לכל כושל. והנני בזה חותם בברכה ורגשי כבוד נעלים, ידידו הנאמן המברכו מקודש באה”ר.

11. באותו עניין

⁷²הרבנות הראשית לארץ-ישראל

בעיה”ק ירושלים ת”ו

ב”ה. ירושלים ט”ו לחדש טבת תרצ”א.

לאחינו בני ישראל בכל מקום שהם, הקרובים והרחוקים, הננו בזה להודיע בכל לשון של חבה כאשר מאז בשר (אשר?) התפשטו המצות של המכונות בקרב ישראל, עפ”י הוראתם הקדושה של גאוני ארץ נוחי נפש ז”ל, שהתירו אותם באופן שתהא ההשגחה על המכונות ועל כל פרטי המעשים של המצות נעשית יפה עפ”י פקוחם המדויק של תלמידי-חכמים יראים וחרדים לדבר ד’. והנה שמחה כפולה ומכופלת שמחנו בבוא חברי הרבנות הראשית לארץ-ישראל לעיר הקודש חיפה ביום ה’ י”ב לחדש טבת תרצ”א, לבקר את מאפית המצות הגדולה אשר על-יד הטחנות הגדולות בא”י, ומצא[נ]ו שעומדים על משמרתם רבנים תלמידי-חכמים מובהקים וגדולים בתורה ויראה שנתמנו על-ידנו והם עוסקים בעבודת הקודש באמונה רבה ומסורים הם בכל לב ובכל נפש לשמור את המצות בתכלית הכשרות

72. ”כרוזי ראי”ה”, לר’ יוחנן ישמח ז”ל, ס’ צ”ז, עמ’ 97.

וההדור ככל האפשרות ומתאמצים בכל עוז להכניס כל מיני שפורים והדורים שרק עולים על הדעת, ובמצב הכשרות שהיה טוב ומהודר גם עד עתה הוכנסו גם השתא על ידינו עוד תקונים נוספים ליתרון בטחון ההדור והשפור של הכשרות, והמצות הללו אין בהם חשש של טבלים, והחלה הופרשה מכל עיסה ועיסה, והדבק של הקופסאות אין בו משום חשש חמץ.

על-כן הננו קוראים לאחינו האהובים צמאי הישועה החפצים לזכות במצוה מעוטרת בהדור וחבת הקודש, ולעזור עם זה למצות ישוב ארצנו הקדושה ובנינה על יסודות הקודש, שיקחו להם השנה הזאת את המצות הכשרות והמהודרות הנעשות בחבת הקודש ושמירה כל כך טובה ומעולה תחת פקוחנו בעזרת השם יתברך.

שמחו אחים יקרים והודו לד' חסדו אשר החיינו והגיענו לזמן הזה שנוכל לכבד את קדושת החג הקדוש, חג המצות, זמן חרותנו ופדות נפשנו בהמצות של ארץ חמדתנו הנעשות בכשרות ובהדור תל"ת, ויאכלו ענוים וישבעו (ע"פ תהלים כ"ב, כז) ויזכרו מרחוק את ד' וזכר ציון וירושלים תעלה על לבכם (ע"פ ירמיהו נ"א, ג) לכבד את מצות א"י בחיבה יתירה, ובמהרה נזכה כולנו יחד לראות בתשועת ד' על עם קדשו וחבל נחלתו, וכימי צאתנו מארץ מצרים יראנו נפלאות (ע"פ מיכה ז', טו) בביאת גואל צדק בשמחת בנין שלם.

ננפשכם ונפשות אחיכם המסורים לעבודתכם בקודש בכל לב, נשיאי וחברי הרבנות הראשית לארץ-ישראל פעיה"ק ירושלים תובב"א.

הנשיא הצב"י יעקב מאיר (חותם) הנשיא הק' אברהם יצחק הכהן קוק
(וחותם)

בנימין אלקוצר צבי פסח פראנק ראב"ד פעיה"ק ירושלים
(וחותם)

אברהם פילוסוף בן ציון קואינקה
יעקב ברוך

12. באותו עניין

⁷³הרבנות הראשית לארץ-ישראל

בעיה"ק ירושלים ת"ו

ב"ה. ירושלים י"ט לחדש אדר תרצ"א.

כבר הודענו בשער בת רבים כי בית החרשת לאפיית המצות בעיה"ק חיפה מתחלת התיסדותו עד היום הוא עומד תחת השגחת הרבנות הראשית לא"י ורבנים גדולי תורה וחרדים מצוינים עומדים תמיד על משמרתם לנצח על המלאכה

הנעשית ביתרון הכשר אף למהדרין מן המהדרין ואין לשים לב לדברי מי שהוא שרוצה לפקפק על המצה הנז', ואחינו בית ישראל בכל מקום שהם יתאמצו לצאת ידי חובתם במצה זו הנאפית באה"ק בידים אמונות ובהשגחה מעולה על צד היותר טוב ויאכלו עונים וישבעו (ע"פ תהלים כ"ב, כז) ויתענגו על רוב טוב. הכ"ד [=הלא כה דברי] הרבנות הראשית לארץ ישראל פעה"ק ירושלים תובב"א. הנשיא אברהם יצחק הכהן קוק הנשיא הצב"י יעקב מאיר

13. מצות דוד זליבנסקי ובניו⁷⁴

אמלא בזה את דברי הרבנים הגאונים ראשי הרבנות ביפו ת"ו, ודבריהם נאמנים. ולרא' בעה"ח

אברהם יצחק הכהן קוק

14. "ארץ זית שמן" – שמן לפסח

⁷⁵ב"ה. ירושלים. י"ט לחדש אדר התרפ"ח.

לכבוד ידידנו הרב...⁷⁶

שלום וברכה,

אחד מענפי התעשיה החשובים שבארץ-ישראל היא תעשית השמנים של חברת שמן בחיפה שהיא כולה עברית ומעסיקה רק פועלים יהודים, וגם שמנים לחג המצות היא מכינה ע"פ הוראותיה של הרבנות. תעשיה זו שהיא ענף רך ודרושה לחזוק מצד הצבור היהודי שבכל מקום נפגעה קשה ע"י התחרות חוץ של

התמונה באדיבות הרב אברהם זק"ש

74. הצטרפות מן הרא"ה לתעודת הכשר של רבני תל-אביב, הרב שלמה הכהן אהרונוסון והרב בן ציון מאיר חי עזיאל, מיום ד"ך שבט תרצ"ב. תעודת הכשר נוספת ניתנה בשנה שלאחריה, בכ"ח בטבת תרצ"ג, כאשר דברי מרן הרא"ה זהים לחלוטין לאלה משנת תרצ"ב. שתי התעודות באדיבות הרב אברהם זק"ש.

75. ארכיון גנזך המדינה גל 8548/3.

76. איגרת זו נשלחה במקביל לרב חיים נחום, רבה של מצרים שישב בקהיר, ו"לרב הגדול ראב"ד מקודש כמוה"ר אברהם אבוכזיר היו"ר באלכסנדריה יע"א."

שמנים הנעבדים בבתי-חרשת בלתי יהודים בחו"ל. ואשתקד נזקה הרבה ע"י אימפורט (=ייבוא) גדול של שמן שנכנס לא"י ממצרים, ושנמכר לחג המצות ליהודים, מפני זה שבשים לב להשעה המאוחרת ולהפסד ממון של סוחרים יהודים שכבר נכנסו בזה ולכבוד הרבנות במצרים לא יכלנו לעכב בעד מכירתו פה. וע"כ אנו מקדימים השנה לעורר מעכשיו את תשומת-לב כתר"ה לדבר זה ואל מצות ישוב אה"ק, שכולנו מיחלים ליישובה ובנינה, אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה (כתובות עה, א), בתקוה ובבטחון שכתר"ה מצדכם יעמדו על המשמר לבלי-תת הכשרים לפסח לבתי-החרשת של שמנים שם לשם אכספורט (=ייצוא) לארץ ישראל.

וד' יזכנו להיות כולנו ששים ושמחים בבנין עירנו וארצנו ונאכל מן הזבחים ומן הפסחים בב"א.

בכבוד רב וידידות

הנשיא הק' אברהם יצחק ה"ק

הנשיא⁷⁷

15. באותו עניין⁷⁸

ב"ה. ירושלים י"ט לחדש אדר תרפ"ח.

הרבנות הראשית לארץ-ישראל מוצאת להזכיר את הקהל היהודי בארץ ישראל את חובתו הקדושה להעלות על לוח לבם את גורלם של כמה מאות מאחב"י שעניניהם תלויות לפרנסתם בבתי-החרשת של אחב"י בארץ, ולקיים מצות וחי אחיך עמך –

ולהשתמש בחג הפסח רק בשמנים הנעשים באה"ק, בבתי-החרשת והמעשה של אחב"י בארץ, העומדים תחת השגחת הרבנים די בכל אתר ואתר. וכל מקום ומקום ישתמש בשמן כשר לפסח של ארץ-ישראל דוקא ורק עפ"י הכשר מרבני אותו המקום בארץ-ישראל.

והשומע לנו ישכון בטח (ע"פ משלי א', לג), ותעב"ט,⁷⁹ ויתברך בחג כשר ושמח ונזכה להיות ששים ושמחים בבנין ארצנו הקדושה בבלצ"ג בב"א.⁸⁰

הרבנות הראשית לא"י

הנשיא: הק' אברהם יצחק הכהן קוק

77. האיגרת נחתמה כנראה גם ע"י הראשון לציין, הרב יעקב מאיר.

78. באותו יום כתבה הרבנות הראשית לארץ-ישראל, בראשות מרן הראי"ה, "אזהרה גדולה" – נדפסה בעיתונים 'דאר היום' ו'דבר', כ"ד באדר תרפ"ח.

79. ותבוא עליו ברכת טוב, ע"פ משלי כ"ד, כה.

80. בבוא לציין גואל במהרה בימינו אמן.

נאם צבי פסח פרנק
המזכיר הכללי: שמואל אהרן ובר

16. שמן שומשמין⁸¹

הכשר

ב”ה.

עה”ק יפו והמושבות תובב”א.

הננו להודיע בזה לאחב”י ששמן שומשמין של פסח שנעשה בבית הבד של האחים ברסלב הוא מנוקה מכל חשש תערובות חמץ, ומשומר מכל ביאת מים באופן שאין בו שום חשש מנהג מלאכלו בפסח, ומותר להשתמש בשמן שומשמין הנ”ל בחג המצות הבעל”ט בשנה זו ביחוד אחר טיגונו בנהוג גם המהדרין מן המהדרין יאכלו עונים וישבעו (ע”פ תהלים כ”ב, כז) וישמחו בחג הק’ הבעל”ט בתנובת ארץ חמדתנו ומעשה ידי אחינו המכשירים אותה בטוב טעם ודעת.

ולראי הונח חותם בד”צ בפקודת מרן הגאון הגדול והרה”ג בד”צ שליט”א פעה”ק יפו ת”ו יום ב’ אדר שנת התרס”ט.⁸²

81. אורח משפט, ס’ ק”ח, עמ’ קטז-קיז.

82. כתב הכשר זה עורר פולמוס רב. היתרו של מרן הראי”ה לא התקבל על דעת רבני הבד”ץ של האשכנזים החסידים בירושלים. הרב השיב להם ולשואלים שונים. מתוך מתן כבוד למתנגדיו אך בתקיפות עמד על היתרו. היתר זה ניתן לאחר שבית-דינו של מרן הראי”ה ביפו, ערך בדיקה מדוקדקת בביקורם בבית-החרושת ולאחר שעמדו על תהליכי הייצור השונים של השמן, פסקו ששמן זה כשר הוא למהדרין מן המהדרין. בעיקר מפני שהמכונות החדשות בררו את השומשומין ברור מדויק ועצרו את השמן מתוך השומשומין היבשים ללא צורך בלתייתר מוקדמת וללא כל מגע מים. זאת ועוד, מרן הראי”ה יעץ ליצרן, ר’ בן-ציון ברסלב, שיקבל את הסכמתו של הרב שמואל סלנט, רבה של ירושלים. רק לאחר שהרב סלנט העביר את הנושא לבד”צ האשכנזים-פרושים ואלה אישרו את כשרות השמן, נתן מרן הראי”ה את הכשרו.

והנה בין שאר דברי מרן הראי”ה, ונימוקיו ההלכתיים, מוסיף הוא וכותב:

”... ומה שכתבו כת”ר, שידועים הם, שלפני כמה שנים רצו אנשים להקל ע”פ האופנים שלי ומיחו בהם כל חכמי ירושלים... אולי לא ה’ הענין נוגע כ”כ לתקון הישוב כמו עכשיו, שעלינו להשתדל לתן עז ועצמה לכל דבר של חרשת המעשה שעושין אחינו ב”י באה”ק בכחותיהם הרפים, יחזקם ד’. ולפי מדת הפרנסה המצומצמת, בעוה”ר, באה”ק, יש בכח שבוע של פסח לחזק את העסק כמו ערך איזה חדשים של שאר הימים, מפני שבשבוע זה יהיו הכל זקוקים דוקא לש”ש הכשר הנעשה בידי ישראל הנאמן, ובזה יתחזקו ידיו וינהל את העסק בטוב ויתחזק כח בנין אה”ק וישובה, שכדאי להתיר בגלל זה כל דבר שאפשר להתיר בשעה”ד...”.

17. חרוסת לפסח מארץ-ישראל⁸³

הנני מאשר בזה את דברי הרב המאוה"ג מוהר"ש זלקינד לנדרס רב ברמת-גן ובני ברק בדבר הכשר החרושת (=החרושת) שנעשה בבני ברק ע"י הנכבד המופלג ויר"א מו"ה משה ולודרסקי נ"י. ולחבת (ארצם) [ארצנו] הקדושה, וכל מה שנעשה בתוכה לחזק ידי יושביה בניה בונה (ברכות סד, א), כל סעיף גדול וקטן חביב אצלנו חבת קודש. ואקוה שכל אחב"י הקרובים והרחוקים יראו חבה יתירה להחרושת של ארצנו הקדושה להעלותה על שולחן הקודש, בליל התקדש(ו) חג חרותנו, ולהתענג בטוב ארץ חמדה בכל שעת הכושר, בשמחה וטוב לב.

והנני בזה חותם בצפית ישועה, לעם ד' ונחלתו בבנין בית מקדשנו, ובביאת גואל צדק בב"א.

ולאות אמר"צ בעה"ח (=אמת וצדק באתי על החתום) כ' אדר תרפ"ח פעה"ק ירושלים תובב"א.

הק' אברהם יצחק הכהן קוק

18. באותו עניין

ב"ה, ו' לחדש מ"ה תרצ"א.

אחינו היקרים, באה"ק ובתפוצות הגולה
שלו וברכה מקודש.

זה שנות מספר שחידש הנכבד הישיש המפורסם לשבח, מו"ה משה וואלאדארסקי נ"י, בבני ברק אשר באה"ק, בית חרושת למעשה החרושת לסדר הפסח, בתכלית הכשרות, ההידור והנקיון וכבר נודעו מעשיו לתהילה בכל תפוצות ישראל, ועתה הואיל הנכבד המיסד הנ"ל ומסר את בית החרושת הנ"ל לון[ע]ד של אנשים נכבדים ורמי הערך, בתנאי שהריוח היוצא מהתעשיל החביבה הנ"ל יצא למטרת הקודש, לחזק עניני הדת והיהדות בישובנו החדש בא"י.

ועל כן הנני מחזק את ידי הועד הנכבד בעבודתו ומבקש מאחב"י, שיתישו בחבה יתירה במדה טובה מרובה כפולה ומכופלת אל החרושת הנ"ל הבאה מהמושב היקר בני ברק, שמקומו ושמו מצלצלים באזנינו בצלצלי שמע בליל התקדש חג, ומעשה אבות סימן לבנים⁸⁴ לראות מהרה בבנין ארצנו הקדושה, בשיבת בניה לתוכה בשמחה בגאולה שלמה בב"א.

כנה"י ונפש מברכם באה"ר מהר הקודש מירושלים,

83. איגרת זו נכתבה בכ' באדר תרפ"ח, למחרת האיגרות בעניין השמן, כשמרן הראי"ה מצטרף לקריאת הרב שלמה זלקינד לנדרס; ואליהם הצטרף גם הרב שלמה הכהן אהרונוסון, רבה של תל-אביב.

84. עיין רמב"ן בראשית י"ב, ו, י; תנחומא, לך לך, ט'; סוטה לד, א; בראשית רבה ע', ו.

אברהם יצחק הכהן קוק

19. בית חרושת לגריסים⁸⁵

י”ז סיון פ”ה.

הנני בזה להודיע למכירי ויודעי שמי, שזה שנים רבות שאני יודע את האחים הנכבדים ברסלוב בת”א, לאנשים ישרים ונאמנים, וכעת נוסע הגדול שבאחים, האדון הנכבד, מר בנציון ברסלוב, לאירופא ומחשבה טובה בלבו, ליסד ע”י חברת מניות מאושרת כחק הממשלה, בית חרשת לגריסין (פעריל גריץ) שבין מצד הדרישה של הקהל, בין מצד החומר המצוי ב”ה בא”י, יש תקוה רבה לפתוחו של ענף התעשייה הזה, לטובת ישוב אה”ק.

אבקש בזה מכל אוהבי א”י וישובה לתמוך בכבוד ברעיון החשוב הזה, ובהוצאתו אל הפועל להצלחה.

והנני בזה חותם בברכה נאמנה מהר הקודש מירושלים.

20. ”ארץ... וגפן”⁸⁶

(עה”ק יפו ת”ו, תרס”ח)

ב”ה.

לכבוד ראשי אלפי ישראל, גבורי כח וגבורה, עוטי אורה, הרבנים הגאונים שרי תורה, רועי ישראל, הצדיקים הקדושים, מנהלי שה פזורה (ע”פ ירמיהו נ’, יז), אסירי התקוה (ע”פ זכריה ט’, יב) הקשורים בחבלי אהבת עולם לארץ חמדה, מתאנחים ובוכים על שוממותיה ומצפים לאורה ושמחים בתנחומותיה, יברכם ד’ מציון ובירושלים ינוחמו (ע”פ ישעיהו ס”ו, ג), ויזכו מהרה לראות בתפארת עזה ורוממות קרנה בימין ד’ רוממה (ע”פ תהלים קי”ה, טז).

שנים לעשרות עברו מאז הוחל ישוב מעשי להתגבר בארצנו הקדושה, ותחת אשר מני-אז היה כל יסוד מושב אהב”י על אדמת הקודש בחורבנה נתמך על צדקת נדבות עם ד’, אשר זכרון ציון וירושלים חקוק כחותם על לוח לבבם, והם שלחו את מתנות ידם, לכלכל בהם את היושבים לפני ד’, שהיו מעולם יושבים בקדושה על אדמת הקודש, מנייהו מלכי רבנן, גאוני-עולם וצדיקי-אמת, קדושים וטהורים, נוראים כמלאכי ד’, ומנייהו לומדי הוגי תורה, ת”ח הגונים, איש כפי ערכו, ועליהם נלוו המוני-עם עניים ודלים, אבל כולם כאחד ישבו בקדושת אמונת אמן (ע”פ

85. מכתב זה עוסק באחים ברסלב מתל אביב – יפו, שהם אותם שנתן להם מרן הרב בשנת תרס”ט

הכשר לפסח על שמן השומשומין שייצרו, והתעורר פולמוס בזה מול הבד”צ בירושלים; ראה

שו”ת אורח משפט סימנים ק”ח-ק”ב. הערת ידידי הק’ הרב איתם הנקין הי”ד.

86. אגרות הראיה, ח”א, איגרת ק”ס, עמ’ רח-ריא.

ישעיהו כ"ה, א), ולבם וידם מלאו לד', לשאת רנה ותפילה בעד אחיהם שבגולה, הנקשרים בהם ועל ידם לקדושת הדר ארץ הקודש מקום בית חיינו, הנה בימים האחרונים מאת ד' היתה זאת (ע"פ תהלים קי"ח, נג), ורוח חדש בא מירכתי-ארץ, וחבת ציון ואהבת אה"ק, אשר היתה רפודה בקדושה וטהרה, לקחה לה גם-כן דרך-חול ע"י אנשי-מעשה, אשר החלו לעסוק בבניינה, וע"פ התנועה הזאת, אשר היא נודעת למדי לרבת בני עמנו, נתוספו דיורים רבים מאחינו מפזורי הגולה, ומושבות וקהילות נתישבו באה"ק, עובדי-אדמה ואכרים, ועוסקים בכל מעשה ומלאכת יד נתרבו. והנה אף שזה הישוב המעשי גם הוא היה מאז וגם עתה זקוק לתמיכות ונדבות, לעזרו ולסעדו, מ"מ עיקר יסודו היה על ההשתדלות של מחבבי אה"ק וחפצים בבנינה, שירבו פעלים לתוצאות הארץ למכירת היין, העומד בראש לכל מקורי הפרנסה, שהרחבת ישוב אה"ק נשען עליהם, וליתר תוצאות אה"ק, הנותנת פריה וטובה ב"ה גם בשוממותה וחרבנה. והנה הישוב הזה המחודש, וההשתדלות הנמרצה להגדילו ולהרחיבו, היה ראוי לטול חלק בראש אצל כל גדולי עם ד', אצל כל אדירים בעם, אצל כל הצדיקים הקדושים, רועי צאן מרעיתם באור קדושת חסידותם וצדקתם, ואצל כל גאוני יעקב אשר עיני כל ישראל עליהם ליחל לדברי קדשם, והיה ראוי הדבר להקיף את כל נאות יעקב, וביחוד ממכר היין, שהוא ראש המוסדים לבנין הארץ במצבה החדש, היה ראוי להיות הולך ומתרחב, וכל עדת ישראל בכל תפוצות הגולה היה ראוי שיפנו לקנות רק היין הטוב של אה"ק, העבודה בידי בניה, הבאים אליה מכל קצוי תבל. אבל לדאבון לבבנו לא כאשר תשאל לבנו כן הוא, ורבים מעשירי עם ד' יראי ד' וחושבי שמו (ע"פ מלאכי ג', טז), אשר אם היו פונים תמיד להדר לכל שימושי ביתם יין של אה"ק היו מזכים בזה את בנין א"י, והיו מתוספים על ידם כרמים רבים ומושבות חדשות, ודיורים של אחב"י על אדמת הקודש, הנם מושכים את ידיהם מהיין הזה, שהוא ג"כ ב"ה עולה בטעמו ובכלל תכונותיו, במדרגה טובה והדורה מאד להתפאר. ואנחנו נדע נאמנה, כי רבים וכן שלמים מצטערים ע"ז מאד, ואין לאל ידם להושיע, ביחוד גדל הכאב מאד בשנה העברה, שכ"כ הגיע המשבר של מניעת מכירת היין, עד שלדאבון לבנו הגיע העת לעקור נטוע, וכרמים רבים נעקרו, אחרי אשר נטעו גם שורשו (ע"פ ישעיהו מ', כד), מאין תקוה לבעליהם למכור את יינם, המחזה נורא היה ופולח לב. אמנם הסבה הפנימית של מיעוט הקישור של כללות עם ד' לחבת הקודש של הישוב החדש, שעל ידה בא המעמד המעציב הזה, שאנו חייבים להתאמץ בכל עז כחנו לתקנו, ולחזור ולקשר את כל עדת עם ד' לחבת הקודש בעומק לב ונפש, למען יקחו כולם, ע"פ ראשי אלפי ורבבות ישראל, את חלקם בבנין אה"ק ע"י בניה, בני מלך ישראל וגואלו ב"ה, אשר הנם הולכים ונקבצים אליה, - הוא מפני שהקישור הפנימי האמיתי של עם ד' לאדמת קודש עומד הוא

כולו בקדושה, בקדושת שם השם יתברך ואור קדושת חבת תוה”ק, בקדושת אמונת אמן ואהבת אמת לתורתו ומצותיו, לעשות אותן על האדמה אשר נתן ד’ לאבותינו מעולם. וכאשר אלה אנשי-המעשה, אשר בימים האחרונים עסקו בבנין הישוב, לא ידעו את רוממות העיקר הגדול הזה, ופנו להם לדרכי חול, וחפצו להתוות על הישוב החדש תו החול, תחת הקדושה העליונה השורה עליו באמת מקדושת ארץ הקודש, רעיון החול של המנהיגים פעל ביחוד על דרכי החינוך, שתחת קדושת אמונת אמן ואור תורה ויראת ד’ טהורה (ע”פ תהלים י”ט, י), הראויה להיות מושפעת על ילדי צאן קדשים בכל מקום שהם, ובמדה יותר מאירה ורוממה בהר קודש ד’ וחבל נחלתו, ע”י חינוך ע”י מורי-תורה מובהקים, מלאים בתורה יראה ואמונה שלמה,⁸⁷ נוסדו בתי-ספר בצורה של חולין, וממילא הקדושה העליונה נפגמת, ורוח ד’ המאיר על אויר ארץ הקודש איננו מתגלה, ע”י טמטום הלב של הדרכים החדשים, שהמה צמח לא יעשה קמח (עי’ הושע ה’, ז), וכל רוח וחיל אין בהם. ועם ד’ מרחוק הרגיש את כל אלה, וגדולי האומה צפו ממרחק את כל זה, ע”כ באה ההתרשלות הנוראה מהחזקת היד של הישוב החדש, וע”י נפילת הרוח נפל ג”כ ערך החבה לתוצאות הארץ, וביחוד להיין של אה”ק, אפילו להמשומר והמושגח יפה בכשרות כראוי גרם רפיון-הרוח מניעה גדולה למכירתו, וממנו תוצאות למניעת התעלות מצב הישוב החדש, שראוי להיות באמת אהוב וחיבי ונחמד לכל עם ד’ הגוי כולו (עי’ מלאכי ג’, ט; עבודה זרה לו, ב).

והנה לכל זמן, ועת לכל חפץ (ע”פ קהלת ג’, א), ומאת ד’ היתה זאת (ע”פ תהלים קי”ח, כג), שיגלה ויראה בימינו פתח תקוה, ואור ישועה כפולה רוחנית וחמרית לעם ד’ יושבי אה”ק והמתישבים עליה, כי ראה ד’ בעני עמו ויחמול על ארצו, להשיב להישוב החדש את הודו וכבודו אשר גלה ממנו. כי נתעוררו בימים האחרונים בכינוס לצדיקים, ובעיר עז לנו (ע”פ ישעיהו כ”ו, א) ירושלים עה”ק ת”ו נוסדו יחדיו גדולי ישראל צדיקים וגאונים, ועמהם נדיבים מלאי אור תורה ויראת ד’ טהורה, ומתיקו סוד להרים זגל בשם ד’ לרומם את קרן הישוב החדש, להחיותו בחיים של קדושת אמונה טהורה ותמימה, בשלהבת אש קודש מאור ד’ ותורתו. הם אך החלו לעשות וד’ יצא לקראתם, ועין בעין הננו רואים כי אך זה הוא הדרך לבנין ארץ חמדה, ע”י הדר קדושתה ואור תורת ד’ ואמונתו ית’, והם בונים ומצליחים ב”ה. ועתה כבר בנתה ויסדה האגודה הגדולה והקדושה הזאת בתי תלמוד תורה בכמה מושבות, ברוח ד’ הנאמן באור תורת אמת ויראת שמים אמתית, והדברים הולכים ומאירים. ואך רב עוד הדרך, האגודה הקדושה הזאת, אגדת ”שומרי תורה”, צריכה להיות מעוטרת עושר וכבוד, כדי להרים בכבוד קרן התורה ויראה על אדמת

הקודש, להשיב להישוב החדש את אור כבודו בלב כל אחינו עם ד' כולו, וע"י החבה יתרבה קשר הקדושה, והפעולה לתוצאות סחר אדמת הקודש, ולכל מעשה התרחבות ישוב אה"ק, תגדל משנה לשנה. והנה כבר הכין ד' את האגודה הקדושה ורצה את מעשיה, וקנתה לה נכסים גני חמד ופרדסים עושי פרי תפוחי-זהב ושקדים, ונוסף לזה נפל חלקה בנעימים בכרם חמד במושבה רחובות, ורכשה לה יקב הדר ומפאר לעשיית יין וקוניאק בתכלית הכשרות, כראוי לחבת הקודש של יין אה"ק, ב"ה ענד בכל פארו והדרו בתפארת קדושתו באור לבת אש קדושת אמת, כראוי למעשיהם של צדיקים בוני ארץ חמדה באמת.

ע"כ נקוה לשמו ית', כי יהי עלינו נועמו, וכל רבי המשרה וגדולי המפעל בעם ד' ישובו לחבת קדושת ארץ חמדה בישובה החדש ההולך ומאיר באורה של תורה וקדושה נאמנה, ויחזק את ידי הבונים ויגבירו חילם לעבודה בקודש, להרבות הישוב והבנין באה"ק. כי עינינו הרואות, כי יד ד' נוהגת בנו להשריש הכל סוף-כל-סוף בקדושת אמת, כראוי לארץ אשר ד' דורש אותה תמיד (ע"פ דברים י"א, יב), ובכל לב יעמדו לימינו גדולי ישראל וכל נדיבי עמו, להרים קרן האגודה הקדושה ולקנות את היין המשובח, שזכרו כיון לבנון (הושע י"ד, ה) המלבין עונותיהן של ישראל (יומא לט, ב), בזכות קדושת תורת ארץ ישראל ויסוד ישובה בקדושת השם ית', אשר שמו הגדול נקרא על עמו ועל נחלתו.

והבוחר בארץ חמדה ירים נס לגויים⁸⁸ ונדחי ישראל יכנס מארבע כנפות הארץ, ורעה בשן וגלעד כימי עולם (מיכה ז', יד), ויחיש לנו אורו וישעו בבא לציון גואל בב"א.

כעתירת אסיר התקוה לציון ומקראיה, מתענג על זיו הדרה ומתאנח על חרבותיה ושוממותה, מצפה לאורה וישעה ברוח ד' על עמו וארצו, הק' אברהם יצחק הכהן קוק
עבד לעם קדוש על אדמת הקדש פה עה"ק יפו והמושבות תובב"א.

21. באותו עניין⁸⁹

ב"ה, עה"ק יפו ת"ו, ק"ט טבת תרס"ח.
הררי קודש ישאו רב שלו' וברכה לכבוד הרב הגאון הגדול בישראל ובאדם, מו"ה נפתלי הכהן ד"ר אדלר שליט"א, הגאבד"ק לונדון והמדינות הי"ו, שלמא רבא וכט"ס.

למען אהבת ארץ חמדה, ויקרת החזקת ידי בניה, ועובדי אדמת קדשה בעמל ויגיע כפם, באתי בזה לבקש מהדר"ג שי'. כאשר במושבה רחבות, הסמוכה לפה

88. על-פי ישעיהו ה', כו; י"א, יב.

89. אגרות הראיה, ח"א, איגרת ק"ו, עמ' קל.

עה”ק ת”ו, נועדו האכרים אחינו ויסדו להם אגודת כורמים, ויקב בנו להם לעשיית יינם, זה איזה שנים, והכל נעשה בתכלית הכשרות כדת של תורה, בקיום המצוות התלויות בארץ, ובכל עניני הכשרות לכל ימות השנה ולפסח. והנה האנשים הללו הגדילו לעשות, ופעלם ראוי להיות לשם ולתפארת, כי הוסיפו בנין ושכלול לאה”ק, לא ע”י נדבות ותמיכות כ”א בכחם ואונם, בדרך הגון ומכובד. ע”כ הנני רואה, שחבת הקודש של אה”ק ת”ו ראויה היא שתהי’ מכשרת⁹⁰ את לב גדולי האומה הע”י,⁹¹ לצאת לעזרתם בתמיכה רוחנית. וכאשר בעיר-התבל, מחנה-קודש דהדר”ג שליט”א, יסד אחד מאגודתם מר משה ריינשרייבער בית מסחר למכירת יין האגודה הנ”ל, מצאתי חובה קדושה לעצמי להציע את בקשתי קדם הדר”ג, שיטה נא חסדו אליהם, ויאר להם את פניו, בעזרתו מקודש ככל אשר יראה בצדקתו וטהרת לבבו, ואהבתו הנאמנה לאה”ק ת”ו. וחכות מצות ישוב אה”ק יעמד להדר”ג להאריך ימיו ושנותיו בטוב ובנעימים, ויזכה לראות בשוב ד’ שבות עמו להר קדשו, בבא לציון גואל בעמוד הכהן לאורים ולתומים,⁹² כנה”ר ונפש מתכבד לדרש”ת ברב כבוד וברכת נאמנה,

הק’ אברהם יצחק ה”ק הנ”ל

22. באותו עניין⁹³

הענינים הנוגעים לישוב-הארץ, אם כי רבים הם ענפי-העבודה, בכל-זה הנני מוצא לנכון להציב לפני כבודכם כעת איזה פרטים. ואקדים לכם הקדמה כללית אחת, אשר למדתיה ב”ה מהנסיון, ושגם העיון השכלי מסכים לה: שלצורך מגמתנו, להגביר את הנצחון והעז, של השפעת התורה וכל קודש-ד’, על חיי האומה החברותיים ביחוד בארץ-ישראל, כדי שיהיו לנו זרעונים מוכנים משלנו לנצני התחיה העומדת אחר כתלנו, דרושים אנו להשתדל שחיי הדת והיהדות בעצמם יהיו משמשים לכח פועל להגדלת הישוב הישראלי בא”י והאדרתו. למשל, אין לשער כמה גדולה היא ההשפעה להערכת היהדות לחשיבות כח התורה בחיי הישוב, מה שהיקבים הארצישראליים הם נזקקים לכשרות ומה שהם עושים את המסחרים שלהם ע”י הריקלמה (=התעמולה) של הכשרות. מקצועות כאלה רבים הם וצריכים אנו לטפחם ולתמכם. שני להיין הוא סחר האתרוגים...

90. עיין חולין לג, א, הערת רבנו הרב צבי יהודה.

91. ה’ עליהם יחיו, ישעיהו ל”ח, טז (נכתב ה לכנוי השם, ולא ד כרגיל בכ”ק – הערת רבנו הרב צבי יהודה).

92. על-פי עזרא ב’, סג; נחמיה ד’, סה.

93. אגרות הראיה, ח”ב, איגרת תצ”ז, עמ’ קלו.

23. כרמל מזרחי – יקבי ראשון לציון וזכרון יעקב

⁹⁴הרבנות הראשית לארץ ישראל

ד' כסלו תרפ"ב.

לכבוד הרבנים הנכבדים והשרים והרוזנים ראשי ונכבדי קהלות ישראל, ד' עליהם יחיו, במדינת הודו יע"א.

אדונים נכבדים.

האדון י' נייזרמן, חבר ההנהגה של אגודת הכורמים המשותפת של יקבי "ראשון-לציון" ו"זכרון-יעקב", נוסע לערי הודו עבור למכור שמה את יינות האגודה הנז'. בטוחים אנו באהבתכם הגדולה לארצנו הקדושה וחבתכם לישובה שתעזרו על ידו למען ימצא לו שוק טוב למכור היינות של היקבים החשובים של האגודה הנעשים בהכשר מרובה על טהרת הקודש, שמהם מתפרנסים חמש מושבות יהודיות בארץ-ישראל, ובזה תעזרו להחזקתו של הישוב החקלאי בארצנו שבו תלוי הרבה מבנין ביתנו הלאומי, ותזכו לראות בבנין ציון וירושלם בב"א.

כעתירת ראש רבני ארץ-ישראל

המזכיר הכללי⁹⁵

24. באותו עניין

ב"ה. יום ד' לחדש מנ"א תרפ"ו.

שלו' וברכה מקודש לאהובי היקרים הרבנים הגאונים רועי קהילות ישראל, בכל ארצות אמעריקא יצ"ו.

אהובי ורבותי היקרים.

למותר היא להציע לפניכם את גודל קדושת חבת ארצנו הקדושה וישובה, ההולך ומתרחב בחסדי צור ישראל וגואלו,⁹⁶ ידעתי כמה נפשכם הטהורה קשורה היא למכון בית חיינו, וכמה הנכם שואפים בכל לב ונפש ובכל כח השפעתכם הגדולה והקדושה, לאמץ את הידים העובדות, בבנין עמנו על אדמת הקודש. אמנם זה מצאתי לנכון להודיע כעת למעלת תורתכם על דבר היסוד הגדול אשר כונן אותו נדיב דורנו הברון עדמונד דה רוטשילד שליט"א להיות למחיה לארצנו בישובה המתחדש, והוא היקב הגדול אשר בראשון לציון וכל הנלוים עמו, הקשור בקשר של קיימא, בישוב הכורמים אשר במרחבי ארץ-ישראל. המכון הזה הוא הכח המחיה לאלפי נפשות עובדות בארץ אבות, וכח מושך ונותן דחיפה רבה ופאר והדר לכללות ישובנו בארץ. אמנם ממכר היין, הוא עתה נתון במעגל צר מאד,

94. ארכיון עיריית ירושלים.

95. הרב שמואל אהרן ובר (לימים: שזורי).

96. על-פי ירושלמי, ברכות א', ו. ועיין טור א"ח ס' ס"ו וט"ז שם ס"ק ו.

המשבר הכללי שהקיף את כל נאות ישראל באירופא ביחוד, שבר גם כן את התנועה שהיתה הולכת ומתמדת זה שנים רבות, ביחש לחבת הקודש של יינה הטוב והחביב של ארצנו הקדושה, על כל האומה כולה. כעת עיני הישוב של כרמינו, נשואות לכם אחים אהובים יושבי אמעריקא, מכם יוכל ישובנו האהוב להבנות, בתתכם לו מקום למכירת יינו הטוב והמובחר, אשר כל הארץ בכל חלקי התבל מלאה תהילתו. בטוחים אנחנו בע”ה, אשר אתם רבנים גדולים, כשתשאו ברמה את דגל הררי ציון וכרמי חמדתה, אשר חבה יתירה נודעת להם (ע”פ אבות ג, יד) מאז ומעולם מכל לב עדין אשר באחינו, יכנסו דבריכם היוצאים מן הלב אל הלבבות של רבבות אלפי ישראל, להשתמש בצורה קדושה רוחנית ואידיאלית שהיא מתאימה עם חוקי הממשלה הרוממה באמעריקא, לצרכי הקודש של כל מצוה וקדושה, ביינה הטוב של ארצנו הקדושה, ממטעי אחינו היקרים המחיים את שממות ארץ אבות.

ההשגחה של כשרות היקב היא נתונה בידיים מאד נאמנות, של כבוד הרב המאור הגדול רבי יוסף הלוי, בנו של אותו צדיק וגאון המנח רבי נפתלי הערץ הלוי זצ”ל, שהיה אב”ד דעה”ק יפו והמושבות ת”ו, הוא המפקח על כל סדרי כשרות היינות, והבקבוקים חתומים הם בחותמו, ונשלחים בחותם בתוך חותם,⁹⁷ כדת של תוה”ק בהידור רב, בין ביחש לכשרותו הקבועה של היין בכל ימות השנה בין ביחש לכשרות הפסח.

הממשלה האמעריקנית בכלל, שהיא מצטיינת בטוב מוסרה, ובהבעתה הטובה, לזכותנו הלאומית, על ארץ ירושתנו הקדושה, בטח תדע להעריך את האידיאל הגדול הזה של תחיית הארץ הקדושה בידי בניה בונה (ברכות סד, א), הקשורה עם הרחבת הממכר אשר ליינות כורמינו העובדים השוקדים על בנינה במסירות נפש בעבודת דורות.

חזקו ואמצו אהובי היקרים, ושוכן ציון ישלח לכם את ברכתו מקודש, ונראה מהרה כולנו בישע עמנו, ופרי הארץ יהיה לגאון ולתפארת לפלסטת בית ישראל (ע”פ ישעיהו ד, ב),

כעתירת אחיכם הנאמן השולח לכם את ברכתו באהבה מהר הקודש מירושלים.
הק’ אברהם יצחק הכהן קוק

25. באותו עניין⁹⁸

ב”ה. יום ק”ב לחדש אדר תרפ”ח.

97. עיין שו”ע, יו”ד, סל”ק”ל, סע’ א, ד.

98. נדפס ב’אב בחכמה’ כ”רם הרא”ה, לרב אברהם זק”ש נ”י, ירושלים סיון התשס”ז, עמ’ 100. צילום האיגרת שם עמ’ 101.

זה שנים רבות שנודעו לשם ולתהילה יינות אחינו המשובחים משדדי ובוני ארצנו הקדושה, אשר ביקבי ראשון לציון ת"ו, המשומרים בכשרותם על ידי כבוד ידידי הרב המאור הגדול, אוצר תורה ויראת שמים, מו"ה יוסף הלוי שליט"א, בנו של אותו צדיק הגאון המפורסם כקש"ת מו"ה נפתלי הירץ הלוי זצ"ל, שהי' אב"ד דעה"ק יפו והמושבות ת"ו, והרב הג' מוהר"י הנ"ל, שהוא המשגיח הראשי בהיקבים הנ"ל, עומד על משמרתו בקודש, לשמור בפקירות עין נאמנה על כל עניני הכשרות וההידור של היינות, וכל מעשי היקבים הנ"ל, בין במה שנוגע לחובת המצוות התלויות בארץ, בין בעניני פסח, ושאר עניני הכשרות הדרושים ליינות ארץ ישראל, ועל הרב הג' הנ"ל יכולין לסמוך כל החרדים על דבר ד' והמהדרים מן המהדרים, לחבת הקודש של יינות כרמי אחינו המתנוססים לתפארת ביקבי ראשון לציון ת"ו.

ולאות אמו"צ בעה"ח (=אמת וצדק באתי על החתום) יום הנ"ל פעה"ק ת"ו.

הק' אברהם יצחק הכהן קוק

26. באותו עניין

ב"ה. יום י"ד לחדש מ"ח תר"צ.

כבוד ידידינו הרבנים הגאונים, אגודת הרבנים האורטודוכסים באמעריקא. שלו' רב.

אבקש בזה מכבוד תורתם, להשפיע על אחינו יושבי אמעריקא, לטובת היינות של יקבינו היקרים בארצנו הקדושה, לחזק על ידי פדיונם את המצב של ישובנו בארץ ישראל, וביותר בעת המצוקה הזאת, שהננו צריכים חזוק מכל צד, ובראש וראשונה לטובת היינות של היקבים הגדולים של אגודת הכורמים המשותפת, ראשון לציון וזכרון יעקב, שחיי מאות משפחות של בוני ארצנו הקדושה ובניה מישביה, תלויים בהם.

והנני בזה חותם בברכה וצפיית ישועה מהר הקודש מירושלים.

אברהם יצחק הכהן קוק

27. באותו עניין – הכשר לפסח⁹⁹

ה ניסן תר"ץ.

99. נשלח כמברק לרבני ארה"ב. נוסח כמעט זהה נשלח בכ"ג באדר תר"ץ לוועד רבני ורשה וכן לרב יצחק מאיר קאנאל עבור אגודת רבני פולין, כשבמקום "כרמל" אגודת הכורמים מיקבי הברון רוטשילד" נכתב (לוועד רבני ורשה) "פרידמן ובניו למזרח וויין קומפני" או (לאגודת רבני פולין) "פרידמן ובניו, 'כרמל-ארינגל' לר' בונם אלטר בווארשה". הנוסח האחרון נדפס בעיתון "דער מאמענט", א בניסן תר"ץ (בעיתונים נוספים נדפס המברק גם בתרגום לאידיש).

לרגלי המשלח של יין הכשר לפסח מתעשיית ארץ ישראל הפירמא המפורסמת “כרמל” אגודת הכורמים, מיקבי הברון רוטשילד, אבקש את כ’ להשפיע על אחינו באמריקא להדר אחר היין הכשר לפסח של ארץ ישראל, שפדיונו דרוש עכשיו מאד לחזוק ישובנו בקודש.
בברכת יום טוב.
רשות נתונה לשלוח הנוסח הנ”ל גם למקומות אחרים מלבד אמריקא.

28. יקב פרידמן בפתח תקוה¹⁰⁰

[ב”ה. ירושלים ת”ו יום] ט [לחדש] טבת [תר”פ].
הנני לאשר בזה את ההכשר של היין הנשלח מפתח תקוה מהיקב של הר”ש פרידמאן ובניו להחברה “מזרחי וויין קאמפאניא” בנאו יארק אמריקא, בכל הפרטים המבוארים בכתב ההכשר מהרב דפתח תקוה נ”י שנכתב ביום ז’ לחודש דנא.
וישתו כל חרד לדבר ד’ את היין הכשר הזה שנשמר בכשרות מעולה בכלל, ובקיום המצות התלויות בארץ, ובהכשר לחג הפסח הבעל”ט, וישמחו על תנובת ארץ חמדה, ויזכו מהרה לגאולה שלמה.
כנפש מברכם מהר הקודש מירושלים, הבעה”ח יום הנ”ל פעה”ק ירושלים טובב”א.
הק’ אברהם יצחק הכהן קוק

29. באותו עניין

ב”ה. יום אדר”ח לחדש אדר תרפ”ח.¹⁰¹
לכבוד הרב הנכבד, רב פעלים, חובב עמו וארצו, מוה”ר יהודא ליב הורוביץ שיחי’, בעל הפירמא מזרח וויין קאמפאני, נו”י.
שלו’ וברכה מקודש.
הנני בזה להודיע את טיבה של הפירמא המפורסמת לתעשיית היין באה”ק הידועה בשם ש. פרידמן ובניו, כרמל אוריגיןל, שיסדה הרב החסיד המפורסם המנה ר’ שמעון פרידמן ז”ל, ואחריו ממשיכים בניו הנכבדים את מעשי אבות, בתכלית הכשרות וההידור, ויכולים אחינו ב”י גם המהדרין מן המהדרין, לסמוך על כל פרטי הכשר היין, וכל מעשיהם בין בעניני המצות התלויות בארץ, בין בעניני כשרות לחג הפסח הבעל”ט, נוסף על מה שבחזוק ידי הפירמא הנכבדה הזאת מחזקים בזה את ישוב אה”ק על טהרת הקודש, הראויה לשלמי אמוני ישראל.

100. נדפס בשבועון ‘העברל’ (בעריכת הרב מאיר בר אילן), כ”ב באדר תר”פ, שנה עשירית גיליון י’, בעמוד האחרון. שם נדפס גם הכשר הרב ישראל אבא ציטרון, רבה של פתח תקוה.

101. תעודת הכשר זוהה, חסרת נמען, מצויה גם מיום ט’ בשבט תרצ”ג.

והנני בזה חותם בברכה מציון ומקודש, לכל עם ד' הגוי כולו (עיין מלאכי ג', ט; עבודה זרה לו, ב) ולכל המחזיקים במעוז ישוב ארצנו הקדושה בקדושתה וטהרתה, כנה"י ונפש מברכם באהבה מהר הקודש מירושלים.
הק' אברהם יצחק הכהן קוק

30. באותו עניין

כ"ו אדר [תרפ"ח].

לכבוד ידידי הרבנים הגאונים מנהלי קהלות הקודש באמעריקא,
שלו' וברכה.
רבנים נכבדים.

כאשר נודע לי שת"ל ע"י ההשתדלות הנאמנה של כתרה עלה הדבר להכניס לאמעריקא, סכום הגון של היין הכשר לפסח של ארץ ישראל, ויהיה למחיה לאחינו מישבי ארץ הקודש, ולהרחבת ישובנו החביב לחזק ידי העובדים בבנין ארצנו הקדושה, על כן אבקש בזה מכבוד תורתם הרמה להתאמץ בכל עז, לעורר את לבב אחינו, להקדים בחבת קודש את היין הכשר והחביב מעשי ידי אחינו בוני הארץ ומישביה הממציאים לנו גם במרחקי הגלות, יין כשר ומהודר לימי החג הקדוש זמן חרותנו ביתרון הכשר, אקוה לד' שהחפץ הקדוש הזה יצליח ביד כתרה, ויינותינו המעולים ממגד ארצנו הקדושה והחמודה יפארו את שלחנות אחינו היקרים בכל קצות אמריקא לכבוד ולתפארת.
והנני בזה חותם בברכה נאמנה מהר הקודש מירושלים.

אל איגרת זו הוסיף המזכיר:

לכבוד האחים הנכבדים הרה"ח בני הרב הח' ר' שמעון פרידמן ז"ל בעלי הפירמא ש. פרידמן ובניו "כרמל אוריגינאל", חיפה – פתח-תקוה.
בשם מרן אדמו"ר הגאון שליט"א הרב הראשי לא"י הנני ממציא בזה לכבודם נוסח של הכרזה לטובת יינותיכם יינות א"י הכשרים לפסח לרבני אמעריקא, ותוכלו לפרסם את זה.

31. באותו עניין

ב"ה, יום י"ג לחדש אלול תרפ"ט.

לכבוד ידי"נ (=ידידי נפשי) הרבנים הגאונים חברי אגוה"ר (=אגודת הרבנים) לארצוה"ב וקנדה, באמעריקא, וביחוד לכבוד גאוני הפריזידיום¹⁰² שליט"א.
שלו' וברכת השנים באה"ר (=באהבה רבה).
אהובי נפשי הדר"ג שליט"א.

102. נשיאות, חבר יושבי-ראש.

בין כל העניינים אשר אנחנו חייבים לחזק ולאמץ עכשיו, כדי לבנות את הריסותינו, אשר הרסו שונאינו, הצוררים הרוצחים הטמאים שואפי הדמים ועוזריהם אשר דמו להחריב את כל נאות יעקב (ע”פ איכה ב', ב) צריכים אנו להגדיל כעת יותר את הפדיון של יבולי ארץ ישראל, פרי אחינו מישבי הארץ ובוניה.

על כן אבקשה נא מהדר”ג להתאמץ בכל עז להגדיל הפצת יינותינו היקרים, כל היינות אשר כבר נתנה הממשלה בעדינות רוחה את הרשיון להכניס אותם לארצה”ב, כיינות יקבינו הגדולים ויינות הפירמא¹⁰³ ש. פרידמן ובניו בחיפה ופתח תקוה. הפדיון הזה יחזק ידי הבונים בעת הנוראה הזאת, אשר חבלו הרשעים את מעשי ידי אחינו, וחוץ משפך הדמים הרבים דמי הצדיקים והחסידיים גדולי התורה הקדושים, אשר רצחו בחמת רשע ונבלה, אבדו עמל חיים של שנים רבות, שנשקע בשכלול הארץ ובנינה.

אמנם נקוה לצור ישראל ומושיעו, כי יבשו כל הנחרים בנו¹⁰⁴ וצמח ד' יהיה לצבי ולתפארת (ע”פ ישעיהו ד', ב), ועם ד' ישוב ויבנה את כל החרבות ויוסיף עליהם כהנה וכהנה לטובה ולברכה.

ואתם אחינו ואלופינו היקרים עם כל ההתאמצות של הצדקה והחסד, של הקמת מוסדי הקודש, מוסדי התורה והחסד ובנין כל הנהרסות התחזקו והתאמצו, בענין הפצת תוצרת אחינו בוני ישובנו בקודש, למען תחזקנה ידיהם בבנין ארץ חמדה וחרבותיה החדשות עם הישנות והיו לברכה לדור דורים בע”ה.

והנני בזה חותם בצפיית ישועה ונחמה לעם ד' הגוי כולו (עיין מלאכי ג', ט; עבודה זרה לו, ב), המצפה לישעו בקרוב מהר ציון ומירושלם בברכת שנת שלומים לריב ציון (ע”פ ישעיהו ל”ד, ח), וכתיבה וחתימה טובה, כנה”ר (=כנפשמ הרמה) ונפש אחיכם הנאמן הכותב בלב נשבר על שבר בת עמנו¹⁰⁵ בארצנו הקדושה ומתחזק בעז ד' אשר דבר טוב על ישראל (ע”פ במדבר י', כט) ועל חבל נחלתו לעולמים, הדוש”ת באה”ר מהר הקדש מירושלם.

32. באותו עניין

ב”ה, יום ח' לחודש שבט [תרצ”א].

לכבוד ידי”ן הרבנים הגאונים חברי אגודת הרבנים האורטודוכסים בארצה”ב וקנדה יצ”ו,

שלו' וברכת עולמים.

אחדשה”ט באה”ר ונאמנה.

103. החברה.

104. על-פי ישעיהו מ”א, יא; מ”ה, כד.

105. על פי ירמיהו ח', יא; כא; איכה ב', יא; ג', מח.

אתכבד בזה לבקש מכ"ג אהובי לבבי, לעשות דבר חסד לטובת אחת הפירמות הנכבדות שבאה"ק העוסקת בתוצרת היינות של אכרינו בוני הישוב, היא חברת ש. פרידמן ובניו, חיפה ופתח-תקוה, שכעת ע"י המאורעות הנוראים אשר עברו עלינו בא"י שנסתבב מהן הרס נורא בכמה מקצעות המסחר והכלכלה של אחינו ב"י פה, נתונה הפירמא הזאת בלחץ נורא, ומצוה רבה לתמוך בידה, להקימה עד אשר תשוב בעה"י לחסנה ותפארתה.

ועתה הנה מונח סכום הגון של יינותיה אצלם באמעריקא תחת יד האדון שמואל פ. שווארץ, אבל הפדיון הוא חלוש שמה, ובמקום שהי' כל היין נמכר הי' לה הפירמא הנכבדה הנ"ל איזה עזר בצר לה, היא עתה לחוצה בכפלים, וכאשר היין הנ"ל הוא באמת משובח ומהודר בכשרותו, ע"כ אבקש נא מהדר"ג שליט"א שיואלו נא לעזור בעזרה מוסרית של השפעת קדשם הגדולה לטובת מכירת היין של הפירמא הנ"ל, ותחשב להם לצדקה כפולה, עזרת ישוב א"י והקמת נכבדי אחינו בעת הסבל הגדול הזה, אשר אנו סובלים כעת באה"ק עד אשר ירחם ד' על עמו ונחלתו בב"א.

והנני חותם בכל חותמי ברכות, כנה"ר ונפש ידי"ע דוש"ת באה"ר מהר הקודש מירושלים.

33. באותו עניין

ב"ה, יום אדר"ח תמוז תרצ"א.

הנני בזה מתכבד לבקש את כ"ת עבור דבר נכבד מאד והוא: בארצנו הק' נמצאת הפירמא בשם ש. פרידמאן ובניו, "כרמל אוריגינאל" חיפה פתח-תקוה, יקבים ליין ובתי חרושת למשקאות שונים, הפירמא הזאת קיימת קרוב לחמשים שנה ופעלה הרבה לטובה הישוב בא"י בכלל וכחמשים משפחות יהודים מפרנסת בכבוד. כעת אחרי המאורעות והזמן הקשה בכלל באה הפירמא הנ"ל עד משבר, ומפני חשיבותה של הפירמא הנכבדה הנ"ל בא"י נמצאו כחות חשובים שהתאגדו לבקש דרכי הצל שלא תפול הפירמא הנ"ל הנכבדה בנופלים, ע"י המשבר אשר פגע בה, ולשם מטרה זו נוסדה חברת מניות של סכום חמשים אלף לא"י, באישור ממשלת א"י, שעל ידי זה תמשיך הפירמא הנ"ל את קיומה עפ"י דרכי הבטחון המבוארים בתקנות החברה הנ"ל ויש תקוה שהמניות ישאו פירות.

על כן אבקש בזה מכל הנעלה שיקח חלוק הגון בחיזוקה של חברת המניות הנ"ל שכלול בזה מסחר וריוח וגם הצלה לכה ישובי כל כך חשוב בא"י, ויחד עם זה אבקש את כבודו שיתמוך בתמיכתו המוסרית בחברת המניות הנ"ל במכתב שיגלה את דעתו לטובת החברה הנ"ל לסייע ולחזק אותה, ודבריו יהיו נשמעים בע"ה בחוגים רחבים מאד, ויהי' בזה מסייע יסודי להצלת הפירמא הנכבדה הנ"ל.

ברגשי כבוד וברכה נאמנה לכל המתחזקים בבנין ארצנו הקדושה ומאמצים את מפעלי בניה בכל מאמצי רוח ונפש, כנה”י ונפש החותם בברכת עולמים מהר הקודש מירושלים.
אברהם יצחק הכהן קוק

34. אגודת כורמי פתח תקוה¹⁰⁶

בעזה”י

תעודת הכשר

בשבטי ישראל אודיע נאמנה, על דבר היין של אגודת ”כורמי התקוה” אשר במושבה ”פתח תקוה” ת”ו, שהוא נעשה בתכלית הכשרות, ובקיום מצות התלויות בארץ, כדין וכדת תוה”ק.

וכעת אשר הונף והורם למשרת הרבנות במושבה הנ”ל ידידי הרב המאוה”ג, איש האשכולות מו”ה ישראל אבא ציטרון שי’ ותהי המשרה עליו להשגיח ג”כ על כל עניני הכשרות הנוגעים לעבודת הישוב של המושבה הנ”ל ת”ו ויכולים כל אחב”י לסמוך על התעודות של הכשרים אשר יתן הרב הנ”ל שי’.

וישנו מטוב לב יין ארץ חמדה ויזכרו מרחוק את ד’ וירושלים וכל עריה ומקראיה תעלה על לבבם (ע”פ ירמיהו נ”א, נ), עד ישוב ויכונן ד’ ציון ורעו גלעד וכרמל כימי עולם.

בעה”ח יום ה’ שבט תרע”ב.

הק’ אברהם יצחק הכהן קוק

עבד לעם קדוש על אדמת הקודש

יפו והמושבות ת”ו.

35. באותו עניין¹⁰⁷

הנני מאשר בזה את תעודת ההכשר הניתן מאת רבני פתח-תקוה¹⁰⁸ ת”ו על היין הכשר, ביתרון הכשר בכלל, וגם לפסח, של כורמי התקוה, שקנתה הפירמא המפורסמת מ. הייקין ושותפיו בלונדון, וראוי לכל אחינו ב”י [=בני ישראל] לשום על לב כי יינות אחינו אכרי ארצנו הקדושה, הוא יסוד חיים ותקוה לישונו החביב ההולך ומתרחב בע”ה בעמל בנינו בוני ארץ חמדה, וחוב קדוש הוא על כל בני

106. באדיבות הרב אברהם זק”ש.

107. באדיבות הרב אברהם זק”ש.

108. בתחילה היה כתוב: מאת הרב האב”ד דפתח-תקוה, אך הרב זצ”ל תיקן בכתב ידו: רבני פתח-תקוה.

עמנו, הקשורים בקשרי קודש לחבת ארצנו הקדושה לחזק את ידי הבונים בקנין היין החביב הזה המעלה את זכר ציון וירושלים, בראש שמחתנו (ע"פ תהלים קל"ז, ו). ולאות אמת וצדק באתי עה"ח, ו' שבט, תרפ"ו, פה עיה"ק ירושלים תובב"א.

התמונה באדיבות הרב אברהם זק"ש

36. באותו עניין¹⁰⁹

ב"ה. ח"י אדר ראשון תרצ"ב.

הנני בזה להודיע שהיין בסך מאה ותשע חביות המסומנות במס' 110 / 2 ובמרקא C.H.KOLN הנשלחות לעיר קעלן דרך אנטווערפן ע"ש הפירמא מ. חייקין

109. באדיבות הרב אברהם זק"ש.

ושותפיו מלונדון, הכל נעשה ביתרון הכשר, בין בעניני הפרשת תרומ”ע בין בעניני כשרות הפסח, וישתו אחינו את תנובת ארץ חמדה בשמחת מצוה. ולראי’ בעה”ח יום הנ”ל פעה”ק ירושת”ו.
הק’ אברהם יצחק הכהן קוק

37. באותו עניין¹¹⁰

אני מאשר ומקים את הנ”ל, ותקותי חזקה שאחינו ימלאו את חובתם לה’ [לעמם] ולהארץ.
ולראי’ בעה”ח ט”ז אדר תרצ”ג פעה”ק ירושלים ת”ו.
הק’ אברהם יצחק הכהן קוק

38. יינות ומשקאות ליצוא מפתח תקוה¹¹¹

הנני מאשר בזה את ההכשר הנ”ל לכל אחב”י המהדרים, וברכת ד’ תבא על תושבי אה”ק ובנינה בקחת פרי יבול חמדתה עשוי בכשרות והדור בעה”י.
ולראי’ באה”ח כו שבט תרפ”ד פעה”ק ירוש’ ת”ו.
הק’ אברהם יצחק ה”ק

39. חלב ישראל בארץ-ישראל¹¹²

יד טבת תרפ”ט.
אחים יקרים, צופי ישועת ישראל מארץ חמדה,
שלו’ וברכה מקודש.
מתוך כל המעשים, ההולכים ומתיצרים בארצנו הקדושה לבנינה וישובה, והרגלת רגלי ישראל עליה, הנני שמח להודיע לכל אחינו מקרוב ומרחוק על דבר המפעל החדש של חברת גידול בהמות ותוצרת חלב, שנוסדה בעירנו החדשה אשר בעמק

110. אגודת ‘כורמי התקוה’ פרסמה בעיתונות קול קורא מט”ז באדר תרצ”ג, בחתימת מנהל האגודה דוב ימיני, המדווח לציבור על האגודה ופעילותה, בגידול ענבים וייצור יין מאז שנת תרס”ד, ומסיים בקריאה: “אנחנו פונים בקול קורא אל הקהל היהודי בגולה, וביחוד אל אחינו באנגליה... שיקנו את היין ויראו שהיין, תוצרתנו תהיה מצויה בכל בית של יהודי. אנחנו מבטיחים שהיין הוא מהיותר טוב שבתוצרת א”י, ושנאחזו בכל האמצעים בשמירת גדול הגפנים ותעשית היין בהשגחה מעולה וכל המצות התלויות בארץ”. אל הכרוז הזה הצטרף מרן הראי”ה בדברים שלהלן.

111. כתב הכשר על יינות ומשקאות חריפים שנעשו בפתח תקוה ונמכרו באנגליה תחת השם ‘באזווין’. נדפס בעיתון הלונדוני ‘צייט’ מהתאריך י”ב בניסן תרפ”ד.

112. עוד בעניין החלב, משנים מוקדמות יותר, ראה אגרות הראיה, ח”ב, איגרת תק”ד, עמ’ קמא (א) דר”ח אדר תרע”ג); שם, איגרת תק”ל, עמ’ קס (מח’ בניסן תרע”ג).

הגליל, עיר יזרעאל (עפולה) ת"ו; ומשנה שמחה היא לנו, שיסודה של החברה ואופני פעולותיה, הנם מבוססים על קדושת היהדות כתורה וכמצוה. וכאשר נוסע למטרה זו ציר אמונים, התורני המופלג והנגד מר נח ברוין נ"י, הנני בטוח בע"ה שדבריו והצעותיו הנאמנות ישאו פרי לברכה, להרבות קונים על המניות המאושרות בחקי הממשלה הארצי ישראלית להגביר חילים בישוב ארץ הקודש, ולהכין מכון לברכת ד' על עמו בארץ חמדתו. ולאות אמת וצדק באתי עה"ח יום הנ"ל פעה"ק ירושת"ו.

40. המאה מצמחים¹¹³

כאשר ראיתי כ"ק (=כתב קדשם) של הרבנים הגאונים, המכירים את ה"ה אלי יעקב פישר המומחה לתעשית חמאה מצמחים, שהם מפליגים בשבחו בתור מופלג בתורה ויר"ש, ע"כ גם ידי תכון עמו (ע"פ תהלים פ"ט, כב), וכל ישראל יכולים לסמך על כשרות מעשיו בלי פקפוק. ולאות אמו"צ בעה"ח ל"א למטמונים תרפ"ה בעיה"ק ירושלם ת"ו. הק' אברהם יצחק הכהן קוק

41. תערוכת החקלאות העברית בתל אביב^{114,115}

לאדון דיזנגוף – ראש עיריתנו החמודה,
תל-אביב ת"ו,

113. נדפס בעיתון 'דאר היום', ט' באייר תרפ"ו. תחת הכותרת "בטול הכשרם של הרבנים דירושלם שליט"א על החמאת צמחים של ביהח"ר 'משמן' בירושלם", נכתב: "ב"ה. כאשר נתפטרתי מעבודתי בתור מומחה ומנהל בביהח"ר 'משמן', הנני מודיע להקהל שקבלתי חזרה בפקודת הרב קוק והבד"צ שליט"א, את תעודת הכשרם שנתנו לי לא על תוצרת 'משמן' רק על תעשית מעשה ידי ביחוד. והוא קנין שלי, כנראה מהאריגינל הנמצא תח"י, וז"ל [תחת ידי, וזה לשונו. וכאן בא נוסח ההכשר דלעיל, ולאחריו:] ומהיום והלאה אינני מקבל האחריות על הכשרות של תוצרת 'משמן'. ד' אייר פ"ו ירושלם אלי יעקב הלוי פישר". ושם בהמשך, דברי הרב ישראל זאב מינצברג השולל את תעודת הכשר שנתן ל'משמן' שמתחלה לא נתנה רק להעיד על נאמנותו של המנהל".

114. בתל-אביב נערכה תערוכה ויריד תוצרת הארץ. ראשיתה בקיץ תרפ"ג והמשכה בשנים תרפ"ד, תרפ"ה, תרפ"ו, תרפ"ט (שכונתה "יריד היובל" לציון כ' שנים לעיר תל-אביב) ותרצ"ב (שכונתה "יריד המזרח"). התערוכה משכה אליה קהל רב ובתערוכת תרצ"ב הגיעו אליה 30,000 איש. הנציבים העליונים כיבדו בהשתתפותם וכן אנשי ציבור רבים.

115. נדפס בעיתון 'דאר היום', ו' בניסן תרפ"ט. באותו עניין נדפס בעיתונות גם מברק: "לכבוד מר דיזנגוף, תל אביב. בהשתתפות לבבית ברכה נאמנה לכבוד התערוכה. צור ישראל יחזק ידיכם הבונות. הרב הראשי קוק" ('דאר היום', כ"ט באדר ב' תרפ"ט).

שלום רב.

אדוני היקר, יחד עם ברכתך שנבעה ממעמקי לבבי על התערוכה המרוממת את ערכנו הצבורי והלאומי בארצנו נגד כל ישראל וכל העמים, הנני מוסר בזה ג”כ את דברי מחאתי העצומה הנובעת ממקור לבבי הפצוע, על שברינו הגדולים המתגלים בחיינו בכל מצעד של איזה בנין נגד חילול השבת שנעשה בשבת קודש העבר לשם התערוכה. אחי היקרים, עד מתי לא נכוין את מעשינו לדרך הישרה, אותה הדרך היחידה שהיא ורק היא תוכל להביא את מפעלינו הלאומיים לברכה והצלחה, לקדש את קדשינו הנערצים ולהזהר מלחללם.

חזקה היא תקותי שהדברים יקבלו תיקון להבא, ומקדש ישראל ירומם קרן ישענו על אדמת הקודש.

ברגשי כבוד נעלים.

אברהם יצחק הכהן קוק

42. באותו עניין¹¹⁶

[ד ניסן תרצ”ב]

יקירי אלוף עיריתנו העברית.

ממעמקי נפשי ורוחי הנני מוסר את ברכותי המרובות לסדור תערוכת תוצרת ארצנו הקדושה והחמודה. ברוך הא’ יש¹¹⁷ שהגיענו עד הלום בהתקדמותו החשובה של ישובנו בפרי הארץ לגאולת¹¹⁸ פ”פ¹¹⁸ ובתהלת תעשיתו ותפארת התגדלותו בכל קצוי תבל. חזקו ואמצו גבורי החיל עורכי מערכות תחיתנו, וכה נוסיף חילים ופעלים בשכלול נחלתנו בעה”י ונעם ישעו אשר יזכנו מהרה להופעת גאולתנו השלמה, וראו כל באי עולם כי שמו הגדול נקרא עלינו ורוחו חי בקרבנו. והנה בכל לבבי הייתי חפץ ואקוה ואיחל לבוא בעצמי לבקר את תערוכתנו החביבה ולהודות לד’ חסדו בטיב מראה עינים של הדר ברכתו במפעלי מעשינו, אלא חרפה שברה לבי (ע”פ תהלים ס”ט, כא) לשמועה כי המזנונים והביתנים המושכרים ללא יהודים יהיו פתוחים בימי חול המועד פסח וימכרו בהם חמץ בפסח ח”ו להמוני קהל המבקרים במועד קדשנו. הוי לשבר, למכשלה הנוראה בעצם תפארת ישובנו ולחלול השם האיום בתוך שמחת חגנו ונעם תחיתנו ולזועה המבהילה את קבוצי גליות ישראל השבים לחיק מולדתם ע”י שלוחי מצוה היקרים ונעלים.

116. אף זה הוא מכתב למאיר דיזנגוף.

117. ברוך ה’ אלהי ישראל, ראה שמ”א כ”ה, לב; מל”א א’, מח; שם ח’, טו, ועוד.

118. לגאון ולתפארת – ישעיהו ד’, ב.

אנא אדוני יקירי, אל נא יחמיץ את השלמת הזכות הגדולה הזאת, ויתאמץ – למרות כל הטרדות והקשיים – להסיר החרפה הזאת מעל תל אביב ומעל הישוב והתערוכה ולסדר מיד שכל המזנונים והביתנים שיש בהם איזה צרכי אוכל שהם יהיו מנוקים מכל חשש חמץ ח"ו ומסודרים ע"פ פקוחה של משרד הרבנות בת"א, וירגיע נא בהקדם האפשרי את סערת רוחי ויבטל את המחיצה החוצצת ומונעת ממני לע"ע לצערי את אפשרות בקור התערוכה.

אקוה ואצפה לקבל ממע"כ וממשה"ר¹¹⁹ שם ידיעות ברורות ומפורטות שסודרו הדברים באופנים המספיקים, ואך אז אוכל ג"כ להנות בברכת ראייה את פרטי כבוד בנין ארץ חיינו ופעל בנינו בה.

ה. סיכום

פתחנו את מאמרנו בסקירה של התייחסותו של מרן הראי"ה זצ"ל לחקלאות ולחקלאים. הדברים מקבלים משנה תוקף בעת "הקץ המגולה", עת ארץ-ישראל נותנה פריה בעין יפה לבניה המתקבצים אליה מארבע קצוות תבל. המשכנו בדברי רבנו הרצי"ה בעניין זה. לאחר מכן, הבאנו רצף איגרות המראות כיצד יחסים אלו באו לידי ביטוי בפועל בתמיכתו של הרב זצ"ל במפעל החקלאות ועבודת האדמה המתחדש בארץ-ישראל.

יש לציין כי בשל קוצר המצע לא נגענו במספר נושאים חשובים, מהם השומרים מקום לעצמם, כגון: העדפת אתרוגי ארץ-ישראל, וכן קניית תפוזי ארץ חמדה;¹²⁰ על התאכרותם של בני 'קבוצת רבנו בחיי'.¹²¹ כמו"כ מרן הראי"ה סייע לאגודת 'שבח הארץ' שפעלה "להסיר את הלעזים מכל הענינים של סחר יבול הארץ, שהביורור של כשרותם הוא נוגע למעמד מסחרם, והיא מתאמצת לתקן את הענינים שיש בהם מכשול בעניני הכשרות".¹²² נאלצנו לוותר גם על העיסוק בעמידתו של מרן הראי"ה על משמרת שמירת ההלכה ברחבי הארץ – אם בהקפדה על קיום המצוות התלויות בארץ, אם בשמירת השבת וימים טובים ואיסורי אכילת נבילות וטריפות ועוד. פעילותו של מרן הראי"ה הייתה הן במינוי משגיחים עליהם סמך,¹²³ ואם בפעילות תקיפה כנגד חריגות שונות. כך לא היסס לשלול את הכשריו מ'תנובה' כאשר

119. ממעלת כבודו וממשרד הרבנות.

120. ראה אגרות הראייה, ח"ב, איגרות תרנ"ט-תר"ס, עמ' רעג-רעד.

121. ראה 'חיים של יצירה', לידיד הרב יוחאי ד"ר רודיק, ירושלים תשנ"ח, עמ' 229-233.

122. ראה אגרות הראייה, ח"ב, נוספות, י', עמ' שמא; שם, איגרת תקכ"א, עמ' קנב-קנג.

123. כגון מינוי הרב הגאון מטעפליק, הרב שמשון אהרן פולונסקי זצ"ל בהשגחה בביהח"ר למצות בחיפה. ראה לקוטי הראייה, לרב משה צבי נריה זצ"ל, ח"א, כפר הרואה התש"ן, עמ' 177-190.

במקומות מסוימים אכלו נבלות וטרפות¹²⁴ או חמץ בפסח. כך פעל כאשר נודע לו על מגע נוכרי ביין,¹²⁵ וכך כאשר חגגו בעמק יזרעאל את חג הביכורים תוך חילולו.¹²⁶ ראינו כי כאשר נערכה תערוכת התוצרת החקלאית בתל-אביב, עם ברכתו ”על התערוכה המרוממת את ערכנו הצבורי והלאומי בארצנו נגד כל ישראל וכל העמים”, לא מנע ”את דברי מחאתי העצומה הנובעת ממקור לבבי הפצוע” על חילול השבת בה או על מכירת חמץ בפסח בשטח התערוכה. בסיכומם של דברים, מרשים לראות כיצד הרב מתוך עומק מחשבתו ורעיונותיו הכמוסים הצליח להיות גם מעודד ותומך נלהב ונמרץ של כל אותם מפעלים שהיו לדידו התגשמותו של ”הקץ המגולה”.

124. ראה ’קרועים אנו’, עמ’ 196-197.

125. ראה אגרות הראיה, ח”א, איגרות רס”ט-ר”ע, עמ’ שו-שז.

126. ראה על כך בספרם של ידידי, הק’ הרב איתם הנקין הי”ד ויבדל”א הרב אברהם וסרמן נ”י, ’להכות שורש’, ירושלים תשע”ב, פרק שישי, עמ’ 103 ואילך. וכן בספרו של ד”ר מוטי זעירא, ’קרועים אנו’, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס”ב, עמ’ 167 ואילך.